

Σοφία Καρύμπαλη-Κυριαζή

Δρ Ίστορίας τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Ἡ συμβολή τῶν μοναχῶν καὶ τῶν κληρικῶν
στήν ἐδραίωση τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821
καὶ ἡ συμμετοχή τους στίς πολεμικές ἐπιχειρήσεις

Ο Ἑλληνισμός καὶ ἡ Ὀρθοδοξία ὑπῆρξαν ἀνέκαθεν δύο σημαντικοὶ πυλώνες καὶ στυλοβάτες τοῦ Γένους, οἱ ὁποῖοι μέσα στό πέρασμα τῶν αἰώνων καὶ κυρίως κατά τίς περιόδους ξένης κυριαρχίας, ὑποταγῆς καὶ σκλαβιάς παρουσιάζονται νά συνυπάρχουν, νά συνοδοιποροῦν, νά ἀλληλεπιδροῦν καὶ νά ἀνατροφοδοτεῖται ὁ ἓνας ἀπό τόν ἄλλον, διαγράφοντας μία παράλληλη πορεία μέ στόχο τήν ἀποτίναξη τοῦ ἐκάστοτε βίαιου καὶ ἀλλόθρησκου δυνάστη καὶ τή διεκδίκηση τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ τόπου.

Ἡ Ἑλληνική Ἐπανάσταση ὑπῆρξε ἓνα σημαντικό πολιτικό γεγονός γιά τήν ἱστορία τῆς Εὐρώπης κατά τόν 19ο αἰώνα, διότι ἐνσάρκωσε τούς πόθους ἑνός σκλαβωμένου λαοῦ γιά τή διεκδίκηση τῆς ἐλευθερίας του καὶ γιά τή συγκρότηση ἐθνικοῦ κράτους, στό πλαίσιο τῆς δημιουργίας ἑνός νέου χάρτη ἐθνικῶν κρατῶν στήν Εὐρώπη· πυροδότησε τό κίνημα τοῦ φιλελληνισμοῦ, ἀπασχόλησε διπλωματικά τίς Δυτικές εὐρωπαϊκές δυνάμεις ἐπί δώδεκα καὶ πλέον ἔτη καὶ τίς ὑποχρέωσε νά ὑπογράψουν πρωτόκολλα καὶ συνθῆκες πού θά κατοχύρωναν τελικά τήν ἀνεξαρτησία. Ἐδωσε ἓνα ἰσχυρό πλῆγμα στήν Ἱερή Συμμαχία, στήν ἀπολυταρχία, στήν αὐταρχική πολιτική τοῦ Αὐστριακοῦ καγκελάρου Μέττερνιχ καὶ ἀποτελέσσε ἓνα θρίαμβο τοῦ φιλελευθερισμοῦ καὶ τῆς ἀρχῆς τῶν ἐθνοτήτων¹. Ὁ Ἑλληνισμός σέ αὐτόν τόν τιτάνιο ἀγώνα ἐναντίον ἀριθμητικά ὑπέρτερου ἀντιπάλου καὶ στά σκότη μιᾶς μακρᾶς περιόδου δουλείας διῆγε βίον παράλληλον μέ τήν Ἐκκλησία καὶ τόν

1. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, IB, Ἐκδοτική Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1975, σ. 8.

ὀρθόδοξο κλῆρο καί συμπορεύτηκε τόσο στήν προσπάθεια ἀντίστασης ἀπέναντι στή συρρίκνωση, στόν ἐξισλαμισμό καί στήν ἐθνική ἀλλοτρίωση, ὅσο καί στήν προπαρασκευή τοῦ Ἀγώνα, τόν πολεμικό ἐπιχειρησιακό σχεδιασμό, τίς νικηφόρες μάχες καί τή διοικητική ἀργότερα ὀργάνωση τοῦ νεοσύστατου καί ἀνεξάρτητου ἑλληνικοῦ κράτους². Κατά τή μακραίωνη ὀθωμανική κυριαρχία ἡ Ἐκκλησία ὑπῆρξε τό καταφύγιο τῶν ὑπόδουλων χριστιανῶν καί ὁ σημαντικότερος παράγοντας τῆς συντηρήσεως τοῦ Ἔθνους³.

Ἐφέτος συμπληρώνονται ἑκατόν ἐνεήκοντα ἔξι χρόνια ἀπό τόν Ἀγώνα τῆς ἐθνικῆς παλιγγενεσίας τοῦ 1821 καί, σέ μία ἐξαιρετικά δύσκολη σύγχρονη συγκυρία γιά τή χώρα μας, ὀφείλουμε νά ἀξιολογήσουμε καί νά ἀποτιμήσουμε οὐσιαστικά τόν ρόλο τοῦ κλήρου τόσο κατά τήν προεπαναστατική περίοδο, δηλαδή κατά τά χρόνια τῆς ἰδεολογικῆς προπαρασκευῆς τοῦ Ἀγώνα, ὅσο καί κατά τή διάρκεια τῆς Ἐπαναστάσεως, ὑπογραμμίζοντας τήν πολλαπλή συνεισφορά του στό δοκιμαζόμενο Γένος μας μέσα ἀπό τήν πο-

2. Ὁ John Petropulos γράφει χαρακτηριστικά: «Οἱ ἔννοιες ὀρθοδοξία καί ἐθνικότητα ἦταν τόσο στενά συνυφασμένες στή σκέψη καί αὐτῶν ἀκόμη πού ἀντιμετώπιζαν μέ κάποιο σκεπτικισμό τή θρησκεία, ὥστε ἡ ἐξασθένηση τῆς πρώτης νά θεωρεῖται πλῆγμα κατά τῆς δεύτερης» Βλ. John Petropulos, *Πολιτική καί Συγκρότηση Κράτους στό Ἑλληνικό Βασίλειο (1833-1843)*, μετ. Ν. Διαμαντοῦρος, Α', Μ.Ι.Ε.Τ., Ἀθήνα 1997, σ. 53. Γιά τήν ταύτιση τῆς Ὀρθοδοξίας μέ τήν ἑλληνική ἐθνότητα βλ. George Finlay, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, Α', μετ. Ἀλέξ. Παπαδιαμάντης, ἐπιμ. Ἄγγ. Μαντᾶς, Ἴδρυμα Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, ἔκδ. Δόμος, Ἀθήνα 2009, σσ. 51-52. Ὁ Κωνσταντῖνος Σάθας παρατηρεῖ σχετικά: «Ἵπέρ πίστεως καί πατρίδος ἠγωνίσθη τό ἔθνος· διά τοῦ σταυροῦ καί τῆς ρομφαίας ἀπέκτησε τήν ἐλευθερίαν. Οἱ μάρτυρες τῆς ὀρθοδόξου πίστεως καί οἱ ἀρεμάνιοι τοῦ ἐθνισμοῦ πρόμαχοι εἰσὶν οἱ δίδυμοι τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας ἀστέρες». Βλ. Κων. Σάθας, *Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς: Ἱστορικόν δοκίμιον περί τῶν πρὸς ἀποτίναξιν τοῦ Ὀθωμανικοῦ ζυγοῦ ἐπαναστάσεων τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους (1453-1821)*, Ἐκ Τυπογρ. τέκνων Ἄνδρ. Κορομηλά, Ἀθήνησι 1869, Εἰσαγωγή σ. β'.

3. Ὁ Francois Pouqueville, Γάλλος διπλωμάτης, φιλέλληνας καί ἱστοριογράφος, γράφει σχετικά: «Ἀπό τοῦ χρόνου τῆς κατακτῆσεως, ἡ ὀρθόδοξος ἐκκλησία ὑπῆρξε τό κέντρον ἰσχύος μεγάλως ἐπὶ τῶν πιστῶν τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας ἐπεκτεινομένης. Πρὸς τήν μητέρα ταύτην ἀπευθύνοντες τοὺς στεναγμούς αὐτῶν, εὐρισκον πάντοτε ἀμυθήτους παρηγορίας... Ἡ Ἐκκλησία ἦτο ναός τῶν καταδιωκομένων χριστιανῶν, εἰς τοὺς ὁποίους ἡ πατρίς καί ὁ Ἄληθής Θεός παρουσιάζοντο πανταχόθεν...». Βλ. Francois Pouqueville, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως: ἦτοι ἡ Ἀναγέννησις τῆς Ἑλλάδος*, Α', μετ. Ξενοφ. Ζύγουρας, Ἄντ. Γεωργ. & Παναγ. Τζελάτου, Τύπ. Ἀναστ. Τρίμη, ἐν Ἀθήναις 1890, σ. 10. Ὁ Διονύσιος Κόκκινος γράφει χαρακτηριστικά: «Ὁ κλῆρος λοιπόν ὑπῆρξε καί ὁ ὀδηγός τῆς φυλῆς καί τό στήριγμά της σ' ὅλη τήν μακραίωνα δουλεία καί στήν ἐθνεγεργασία». Βλ. Διον. Κόκκινος, *Ἡ Ἑλληνική Ἐπανάστασις*, Α', Τύποις Γεωργ. Καλλέργη, Ἀθήναι 1931, σ. 24.

λύπλευρη πνευματική, ποιμαντική, διοικητική, πολιτικοκοινωνική καί στρατιωτική του δράση.

Μετά τήν πτώση τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας στά χέρια τῶν Ὀθωμανῶν τό 1453 καί τήν επέκταση τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας σέ ὅλη τήν ἀνατολική λεκάνη τῆς Μεσογείου, ὁ Ἑλληνισμός συσπειρώθηκε γύρω ἀπό τήν Ἐκκλησία, ἡ ὁποία διέθετε διοικητικό ὀργανωτικό σύστημα βάσει τοῦ ὁποίου λειτουργοῦσε καί συντόνιζε τό ποιμνιό της. Σταδιακά ἡ Ἐκκλησία, οἱ κλεφταρματολοί καί τό σύστημα διοίκησης τῶν κοινοτήτων ἀποτέλεσαν τούς τρεῖς βασικούς θεσμούς πού ἔπαιξαν καταλυτικό ρόλο στή διαμόρφωση τῆς ἐθνικῆς ἱστορικῆς συνειδήσεως τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ. Μέ τήν κατάλυση τῆς Βασιλεύουσας ἡ Ἐκκλησία ἀναλαμβάνει βαρύτερα καθήκοντα· ἡ ἱεραρχία της ἐπωμίζεται ἕναν ἐθναρχικό ρόλο καί ὅλοι οἱ φορεῖς της, ὅπως οἱ Πατριάρχες, οἱ Μητροπολίτες, οἱ Ἐπίσκοποι, οἱ Ἀρχιμανδρίτες, οἱ ἱερεῖς, οἱ διάκονοι, οἱ μοναχοί καλοῦνται νά συμβάλουν, ὁ καθένας ἀπό τό δικό του μετερίζι, στήν ἀφύπνιση τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως τοῦ σκλαβωμένου Ρωμιοῦ, στήν πνευματική ἀναγέννηση τοῦ τόπου, στήν ἐθνική συνοχή, στήν ἀντίσταση ἀπέναντι στήν ὑποταγή καί τόν ἐξισλαμισμό, στήν καλλιέργεια τοῦ κοινοτικοῦ ἥθους, στήν ὀργάνωση καί συγκρότηση ἐπαναστατικῶν πυρήνων, στήν κινητοποίηση τῶν διστακτικῶν καί ἐπιφυλακτικῶν Ἑλλήνων πατριωτῶν ἐναντίον τοῦ ἀλλόθρησκου καί ἐτερόδοξου Ὀθωμανοῦ δυνάστη. Ὁ Φώτιος Χρυσανθόπουλος ἢ Φωτάκος, γραμματικός καί Α' ὑπασπιστής τοῦ Κολοκοτρώνη, γράφει χαρακτηριστικά: «Ὁ Ἑλληνικός κληρός ἦτο προωρισμένος ἀνωθεν διά νά εὐρεθῆ τόσο φιλόπατρις καί νά σώσῃ ὁλόκληρον τό Ἔθνος· διότι ἅμα ἡ Βυζαντινή Αὐτοκρατορία ἐχάθη, ὁ κληρός ἐδέχθη τήν κηδεμονίαν ἔθνους ἀπροστατεύτου, καί μή ἔχοντος ἄλλο στήριγμα καί ἄλλην παρηγορίαν, εἰμή μόνον τήν θρησκείαν. Ὁ κληρός ἐσυμβούλευε καί ἐνουθετεῖ τό ἀπηλπισμένον Ἔθνος τήν καρτερίαν καί τήν ὑπομονήν. Ὁ λαός εἰς τήν θρησκείαν του εὗρισκε τήν ἀνάπαυσίν του, ὑποφέρων ὅλα τά δεινά τῆς τυραννίας μαζί μέ τόν κληρόν του».⁴ Ὁ Νικόλαος Κασομούλης γράφει σχετικά μέ τή γενικότερη συμβολή τοῦ Κλήρου στό Ἔθνος: «Ἀπό τά διάφορα ἱστορικά καί ἐκκλησιαστικά συγγράμματα καί ἀπό αὐτά τά πράγματα γνωρίζοντες ὅτι ἡ Ἑλληνική γλῶσσα, ὁ χαρακτήρ καί τά ἔθιμα τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ μετά τήν πτώσιν τοῦ Βασιλείου μας ἐδιατηρήθησαν ὑπό τήν ἐπαγρύπνησιν τοῦ Κλήρου μας καί τῶν διαφόρων πεπαιδευμένων τοῦ

4. Φώτιος Χρυσανθόπουλος ἢ Φωτάκος, «Ἀπομνημονεύματα περί τῆς ἐλληνικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821», Α', ἐπιμ. Ν. Ἀσημακόπουλος, Βεργίνα, Ἀθήνα 1996, σ. 45.

Ἔθνους μας, καί διά τῆς κοινῆς εὐλαβείας πρὸς τὴν ἁγίαν ἡμῶν Θρησκείαν...».⁵

Ὁ θεσμός τῆς Ἐκκλησίας καθίσταται ἔθναρχεὺν καί ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης, λόγῳ καί τῶν παραχωρηθέντων ἀπὸ τὴν Ὑψηλὴ Πύλη προνομίων, ἀναλαμβάνει καθήκοντα Ἐθναρχοῦ, διοικῶντας τὴν ὀθωμανοκρατούμενη πλέον Αὐτοκρατορία μὲ τὴ βοήθεια σημαντικῶν Κληρικῶν καί ὑψηλά ἱσταμένων Φαναριωτῶν.⁶ Ὁ Πατριάρχης, ὡς κορυφαῖος ἐκπρόσωπος τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας, ἦταν πολιτικός ἀρχηγὸς περιβεβλημένος μὲ εὐρύτατες ἐξουσίες διοικητικές, οἰκονομικές, δικαστικές, τίς ὁποῖες εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ μεταβιβάσει στοὺς Μητροπολίτες του. Τόσο ὁ ἴδιος, ὅσο καί ὅλη ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία καθίσταντο ὑπεύθυνοι καί ἐγγυητές γιὰ τὸ ὀρθόδοξο ποιμνιὸ τους, γιὰ τὴ νομιμοφροσύνη καί ὑπακοή του, γι' αὐτὸ καί σέ περίπτωσι ἐξέγερσις μποροῦσαν νὰ ἐκτελεστοῦν.⁷ Σέ ὀλόκληρο τὸ «μιλλιέτ Ρούμ»,⁸ ὅπως χαρα-

5. Νικόλ. Κασομούλης, *Ἐνθυμήματα Στρατιωτικά τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων 1821-1833*, Προτάσσεται «Ἱστορία τοῦ Ἀρματολισμοῦ», εἰσαγ.-σχόλ. Γιάν. Βλαχογιάννης, Α', Φιλ. Δραγούμης, Ἀθῆναι 1939, σ. 1.

6. Γιά γενικὲς καί περιεκτικὲς πληροφορίες σχετικὰ μὲ τίς θρησκευτικές, πολιτικές, διοικητικές, δικαστικές καί οἰκονομικές ἐξουσίες τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου καί τῶν ἀρχιεπισκόπων, μητροπολιτῶν καί ἐπισκόπων του βλ. σχετικὰ: H.A.R. Gibb & Harold Bowen, *Islamic Society and the West*, I, Part B', Oxford 1950, σσ. 212-216· George Finlay, *A History of Greece from its Conquest by the Romans to the Present Time, B.C. 146 to A.D. 1864*, ἐπιμ. ἔκδ. H.F. Tozer, Oxford 1877, VI, σσ. 7-8· N. Kaltchas, *Introduction to the Constitutional History of Modern Greece*, New York 1940, σσ. 27-28· Edouard Driault & Michel Lhéritier, *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours*, Paris 1925, I, σ. 102.

7. Σχετικὰ μὲ τοὺς ἐκκλησιαστικούς ἀρχηγούς καί τὸν ἀνώτερο κλῆρο βλ. John Petropoulos, *Πολιτικὴ καί Συγκρότηση Κράτους στὸ Ἑλληνικὸ Βασίλειο (1833-1843)*, ὅπ.π., σσ. 32-34· Douglas Dakin, *Ἡ ἐνοποίηση τῆς Ἑλλάδος 1770-1923*, μετ. Ἀ. Ξανθόπουλος, Μ.Ι.Ε.Τ., Ἀθῆνα 2005, σσ. 31-32. Ἐπίσης σχετικὰ μὲ τὸν ἔθναρχεὺντα ρόλο τοῦ Πατριάρχου καί τὰ προνομία του βλ. Κων/νος Σβολόπουλος, «Ὁ ρόλος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στὸ Ἱστορικὸ πλαίσιο τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας», Πρακτικὰ συνεδρίου-Παιδεία καί ἔθνικὴ συνείδησι στὸν ἑλληνικὸ κόσμο, Ἀρχονταρίκι, Ἀθῆνα 2014, σ. 46· Δημήτρης Σταματόπουλος, *Μεταρρύθμιση καί Ἐκκοσμίκευση. Πρὸς μίαν ἀνασύνθεσι τῆς ἱστορίας τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου τὸν 19^ο αἰῶνα*, Ἀλεξάνδρεια, Ἀθῆνα 2003.

8. Γιά τὸ ὀρθόδοξο "μιλλιέτ" καί τὸν Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως ὡς θρησκευτικὸ ἡγέτη τῶν βυζαντινῶν Ἑλλήνων βλ. H.A.R. Gibb & Harold Bowen, *Islamic Society and the West*, ὅπ.π., σσ. 212-216. Γιά τὴν αὐξηση τῶν κοσμικῶν ἐξουσιῶν τοῦ Πατριάρχου καί τὴ διεύρυνση τῆς οἰκουμενικότητάς του σέ σχέση μὲ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ βλ. Douglas Dakin, *Ὁ Ἀγῶνας τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὴν Ἀνεξαρτησία 1821-1833*, μετ. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, Μ.Ι.Ε.Τ., Ἀθῆνα 1999, σ. 23. Σχετικὰ μὲ τὴ στάσι τῶν Πατριαρχῶν ἀπέναντι στὴν ὀθωμανικὴ ἡγεσία βλ. Διον. Κόκκινος, *Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις*, Α', Ἀθῆναι 1931, σσ. 24-25:

κτῆριζαν οἱ Ὀθωμανοί τήν υπόδουλη ὀρθόδοξη ἑλληνική κοινότητα, ὁ Πατριάρχης ἀναγνωρίζοταν ὡς πολιτικός καί πνευματικός ἡγέτης, ὡς ἐθνάρχης (μιλέτ-μπαση), "αὐθέντης" καί "δεσπότης" τῶν χριστιανῶν καί ὁ ρόλος τῆς Ἐκκλησίας διευρυνόταν ἔτσι ὥστε, ἐκτός ἀπό τόν πνευματικό καί καθοδηγητικό ρόλο τῆς, ἀποκτοῦσε σταδιακά κοσμικές ἀρμοδιότητες καί δικαιοδοσίες.

Ἡ Ἐκκλησία,⁹ πού ἀποτελεῖ τήν κιβωτό τῆς ἐπιβίωσης τοῦ Γένους, ἐκμεταλλευόμενη τίς προνομίες πού τῆς παραχώρησε ἡ Πύλη, ἀνέπτυξε ἐκπαιδευτική καί πνευματική δραστηριότητα ἀπέναντι στούς νέους στό πλαίσιο τῆς θρησκευτικο-κοινωνικῆς τῆς ἀποστολῆς.¹⁰ Καθοριστικῆς σημασίας ὑπῆρξε ἡ συμβολή τοῦ Κλήρου στήν προαγωγή τῆς παιδείας, στή διατήρηση τῆς γλώσσας, τῆς πίστεως καί τῶν παραδόσεων καί ἐν γένει στόν φωτισμό τοῦ Γένους καί στή διαφύλαξη τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας τοῦ Ἑλληνισμοῦ.¹¹ Τό

«Οἱ Πατριάρχαι ἐπάλαιαν συχνότατα πρός ἀποτροπήν διαφόρων ἐθνικῶν κινδύνων, καί οἱ ἀγῶνες πολλῶν ἐκ τούτων κατά τοῦ προσηλυτισμοῦ, τοῦ ἀπειλοῦντος διά τῆς δογματικῆς μεταβολῆς αὐτήν τήν ἐθνικήν συνείδησιν, καθῶς καί ἐναντίον τῶν αὐθαιρεσιῶν τῆς τουρκικῆς διοικήσεως, ἔσωσαν τόν ἑλληνισμόν ἀπό φθοράν ἀναμφισβήτητον». Ὁ ἱστορικός Κωνσταντῖνος Παπαρηγόπουλος παρατηρεῖ σχετικά: «Ὅσαδῆποτε καί ἂν ὑπῆρξαν τά ἀμαρτήματα πολλῶν ἐκ τῶν Πατριαρχῶν, οὐδεὶς ὅμως ἐξ αὐτῶν, οὐδεὶς ὠλίσθησεν περί τήν ἀκριβῆ τοῦ πατρίου δόγματος καί τῶν ὑπάτων ἐθνικῶν συμφερόντων τήρησιν» βλ. Κων. Παπαρηγόπουλος, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τ. 7, Ἀθήναι 1925, σσ. 216-217.

9. Σχετικά μέ τόν ρόλο τῆς Ἐκκλησίας στήν Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία βλ. Steeve Runciman, *The Great Church in Captivity*, Cambridge 1968· Δ. Ἀποστολόπουλος-Μ. Ἀποστολοπούλου, «Ἡ ὀρθόδοξη ἐκκλησία στήν ὀθωμανική αὐτοκρατορία 1770-1821» στό *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. 2^{ος}. Ἑλληνικά Γράμματα, Ἀθήνα 2003. Ὁ ἱστορικός Διονύσιος Κόκκινος παρατηρεῖ σχετικά: «Ἡ κιβωτός τῆς ὀρθοδοξίας ἀποτελεῖ ἀπό τῆς ἀλώσεως καί τήν κιβωτόν τοῦ ἔθνους». Βλ. Διον. Κόκκινος, *Ἡ Ἑλληνική Ἐπανάσταση*, Α', ὅπ.π., σ. 13.
10. Ὁ Κ.Θ. Δημαρᾶς ἀναφερόμενος στήν τελευταία πατριαρχία τοῦ Πατριάρχῃ Κυρίλλου Λουκάρεως, ἡ ὁποία ἔληγε τό 1638, παρατηρεῖ σχετικά: «...τό Πατριαρχεῖο τῆς Πόλης συσταίνει σχολεῖα, τυπογραφεῖο, εὐνοεῖ τήν μετάφραση τῶν Γραφῶν, χρησιμοποιεῖ τήν λαϊκή γλώσσα γιά νά φωτίσει τό ποιμνιο. Εἴμαστε στήν ἀρχή τοῦ θρησκευτικοῦ οὐμανισμοῦ. Ὁ ὀρθόδοξος κληρικός ἀνεβαίνει σέ κύρος καί ἀξία, κρατάει στά χέρια του τήν παιδεία καί τῆς δίνει τήν ὁρμή του». Βλ. Κ.Θ. Δημαρᾶς, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας: ἀπό τίς πρῶτες ρίζες ὡς τήν ἐποχή μας*, Α', Γνώση, Ἀθήνα 192000, σσ. 72-73.
11. Ὁ Καθηγητής Κωνσταντῖνος Σβολόπουλος στόν Πρόλογο τοῦ Α' τόμου τῆς Ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ G. Finlay γράφει χαρακτηριστικά: «Ἑλληνες ἱερεῖς καί Ἑλληνες διδάσκαλοι μετέδωκαν τήν γλώσσαν καί τάς ιδέας των εἰς τό μεγαλείτερον μέρος τῶν εὐπαιδευτῶν τάξεων μεταξύ τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας. Κατέστησαν οὕτω οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς Ἀνατολικῆς Χριστιανοσύνης, καί ἔταξαν ἑαυτούς προέχοντας ἀντιπάλους πρός τοὺς κατακτητάς των, τοὺς Ὀθωμανοὺς

Γένος έσώθη κάτω από τή σκέπη τής Έκκλησίας και του Πατριαρχείου, τό όποιο σταδιακά εξέλιχθηκε σέ κοιτίδα παιδευτικής δραστηριότητας, σέ κέντρο έθνικής περισυλλογής. Ο πρώτος μετά τήν Άλωση Πατριάρχης του Γένους Γεώργιος Γεννάδιος ή Σχολάριος αξιοποιώντας τήν εύκαιρία ειδικών προνομίων, πού του παραχωρήθηκαν από τόν Μωάμεθ τόν Πορθητή, ίδρυσε και συνέστησε σχολεία και εκπαιδευτικά ιδρύματα και πρώτα από όλα τήν Πατριαρχική Άκαδημία Κωνσταντινουπόλεως τό 1453, πού κατά τήν ανασυγκρότησή της γίνεται γνωστή ως "Μεγάλη του Γένους Σχολή". Μέ τό πέραςμα τών χρόνων ή Πατριαρχική Σχολή αναδείχθηκε σέ Πανεπιστήμιο τής τουρκοκρατούμενης Πόλεως, από όπου αποφοιτούσαν οί λόγιοι και οί διδάσκαλοι του Γένους. Συνακολούθως ιδρύθηκε ή Άθωνιάδα Σχολή στό Άγιο Όρος, ή Άκαδημία τής Πάτμου, ή Ζωσιμαία Άκαδημία στό Ίωάννινα, τό Φροντιστήριο τής Τραπεζούντος, ή Θεολογική Σχολή τής Χάλκης, ή Εύαγγελική Σχολή τής Σμύρνης και άλλες σχολές. Οί Μητροπολίτες Δέρκων Γρηγόριος, Νικομηδείας Άθανάσιος, Ούγγροβλαχίας Ίγνάτιος, Άδριανουπόλεως Πρώτος και πολλοί άλλοι διακρίθηκαν ως καθηγητές ανωτάτων Σχολών και ως προστάτες τής παιδείας.¹² Ο Πατριάρχης Γρηγόριος ό Ε' γνωρίζοντας ότι «μόνη ή παιδεία στερεώνει τήν θρησκείαν εις τά έθνη», ανέλαβε φιλεκπαιδευτικές πρωτοβουλίες, ίδρυσε τυπογραφείο στήν Πόλη στό 1798 και φρόντισε για τήν ανέγερση σχολείων έλληνικών «καθ' όλον τό γένος».

Η εκπαιδευτική δραστηριότητα είχε ως άφετηρία τήν Έκκλησία και οί

Τούρκους». Βλ. George Finlay, *Ίστορία τής Έλληνικής Έπαναστάσεως*, Α', όπ.π., σ. 14. Ο George Finlay, άπηχώντας απόψεις του περιηγητή Λήκ, παραθέτει άντιφατικές θέσεις περί του ρόλου του άνώτερου κλήρου ως έξής: «...καίτοι οί κληρικοί έγένοντο πολλάκις όργανα καταπίεσεως, και δυσκόλως έπίσκοπος ήδύνατο ν' άποφύγη ν' ενεργή ως Τούρκος εν άξιώματι, όμως ό κανονικός κληρος διετήρησε ζώσαν τήν Έλληνικήν γλώσσαν, και ίσως προέλαβε τήν διάλυσιν πάσης έθνικής ένότητος» βλ. George Finlay, *Ίστορία τής Έλληνικής Έπαναστάσεως*, Α', όπ.π., σσ. 54-55. Colonel Leake, *Leake's Travels in Northern Greece*, IV, σ. 281.

12. Για τήν παιδεία στό χρόνια τής Τουρκοκρατίας, για τίς μεγάλες Σχολές πού ιδρύονται και λειτουργούν σέ έλληνικά κέντρα από τά τέλη του 17ου και τίς άρχές του 18ου αιώνα και αναδεικνύονται σέ έπιστημονικά εκπαιδευτήρια, αλλά και για τούς φωτισμένους λόγιους και ιερωμένους πού διδάξαν σέ αυτές βλ. Διον. Κόκκινος, *Έλληνική Έπανάσταση*, Α', Τύποις Γεωργ. Καλλέργη, Άθήνα 1931, σσ. 17-23. Κων. Κούμας, *Ίστορία τών Άνθρωπίνων Πράξεων από τών άρχαιοτάτων χρόνων έως τών ήμερών μας*, τ. 12, εν Βιέννη 1832, σσ. 540, σσ. 554-599. Τρύφ. Εύαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας (Έλληνικά Σχολεία από τής Άλώσεως μέχρι Καποδιστρίου)*, Α', Τύποις Α.Π. Χαλκιοπούλου, Άθήνα 1936.

περισσότεροι φωτισμένοι λόγιοι καί διδάσκαλοι τοῦ Γένους ἦταν ἱερωμένοι.¹³ Αὐτοί, ὡς γνήσιοι ἐκφραστὲς τῶν ἰδεῶν τῆς νεωτερικότητας καί ὡς φορεῖς τῶν ἀρχῶν τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ, μεταλαμπάδευσαν τό δυτικό πνεῦμα στόν τουρκοκρατούμενο ἑλληνισμό προεπαναστατικά, συμβάλλοντας στήν ἀφύπνιση τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως τοῦ σκλαβωμένου Ρωμιοῦ στό πλαίσιο τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Γνωστοί κληρικοί λόγιοι ὑπῆρξαν ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης, ὁ Ἄνθιμος Γαζής, ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης, ὁ Κύριλλος Λούκαρις, ὁ Μεθόδιος Ἀνθρακίτης, ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδαξ, ὁ Βενιαμίν Λέσβιος, ὁ Θεόκλητος Φαρμακίδης, ὁ Νεόφυτος Βάμβας καί πολλοί ἄλλοι. Στά 400 χρόνια δουλείας δίδαξαν 1.500 διδάσκαλοι τοῦ Γένους ἀπό τούς ὁποίους οἱ 1000 ἦταν κληρικοί, ὅπως ἀναφέρει ὁ Ἐμμανουήλ Πρωτοφάλης στό σύγγραμμά του *Εἰδικά Θέματα Ἱστορίας*.¹⁴ Δίπλα στούς μεγάλους διδασκάλους τοῦ Γένους ἀγωνίζονταν καί ταπεινοί καλόγεροι ἱεροκήρυκες, ὅπως ὁ φλογερός ἐθναπόστολος, παιδαγωγός καί ἐθνομάρτυρας Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός, πού μέ τό κήρυγμα καί τίς διδαχές του ξυπνοῦσε συνειδήσεις καί ὀργάνωσε περιοδεῖες στά χωριά τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς, τῆς Ἡπείρου καί τῆς Μακεδονίας μέ σκοπό νά συστήσει σχολεῖα πρὸς φωτισμό τῶν νέων καί πρὸς διάδοση τῆς ἑλληνικῆς παιδείας ὡς μέσου ἀφύπνισεως τοῦ Γένους. Στίς 2 Μαρτίου 1779 γράφει χαρακτηριστικά σέ ἐπιστολή πρὸς τόν ἀδελφό του Χρῦσανθο: «ἕως καί τριάκοντα ἐπαρχίας περιῆλθον, δέκα σχολεῖα ἑλληνικά ἐποίησα, διακόσα διὰ κοινά γράμματα».¹⁵

13. Ὁ Βρετανὸς στρατιωτικὸς, συγγραφέας καί περιηγητὴς William Martin-Leake γράφει χαρακτηριστικά: «Μερικοὶ ἡγέτες τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἀνάμεσα στούς εἰλικρινεῖς ὑποστηρικτὲς τῆς μάθησης» βλ. Will. Martin-Leake, *Researches in Greece*, J. Booth, London 1814, σ. 231. Ὁ Διονύσιος Κόκκινος παρατηρεῖ σχετικά: «Ἡ πνευματικὴ ἀναγέννησις ἔγινε κατὰ μέγα μέρος διὰ τῶν κληρικῶν. Αὐτοὶ ἦσαν οἱ περισσότερον μορφωμένοι καί εἰς τὰς χειροτέρας περιόδους ὑπῆρξαν οἱ μόνοι. Οἱ ἱερεῖς ... ἦσαν ὁ ἐνωτικὸς κρίκος τοῦ λαοῦ καί τῆς ἐκκλησίας» βλ. Διον. Κόκκινος, *Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις*, Α', ὅπ.π., σ. 24. Ἐπίσης βλ. Μαν. Γεδεών, «Κλῆρος καί Παιδεία», Ἀθήναι 1921.

14. Ἐμμ. Πρωτοφάλης, *Εἰδικά Θέματα Ἱστορίας*: (παραδόσεις ἐν τῇ Παντείῳ Ἀνωτάτῃ Σχολῇ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν), Ἀθήνα 1968.

15. Γιά τόν Κοσμᾶ τόν Αἰτωλό βλ. ἐνδεικτικά: Λίν. Πολίτης, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, ὅπ.π., σσ. 93-94· Ἰωάν. Μενοῦνος, *Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχές καί Βιογραφία*, Ἀκρίτας, Ἀθήνα 2004, σσ. 229-244, 340 κ.έ.· Ἰωάν. Μενοῦνος, *Ὁ Πάτερ Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός (1714-1779)*, Δρόμων, Ἀθήνα 2007· Μ. Γκιόλας, *Ὁ Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός καί ἡ ἐποχὴ του*, Ἀθήνα 1972· Κώστ. Σαρδελῆς, *Ἀναλυτικὴ βιβλιογραφία Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ 1765-1973*, Βιβλ. τῆς "Ἐστίας", Ἀθήνα 21974· Ἀπόστ. Βακαλόπουλος, «Σκέψεις γιὰ τὴν προσωπικότητα καί τὴ διδασκαλία τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ καί γιὰ τὴ μελέτη τῶν προ-

Τόν φιλεκπαιδευτικό ζήλο τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου ἐπισημαίνει ὁ Ἄνθιμος Γαζῆς στό περιοδικό *Λόγιος Ἑρμῆς*, τοῦ τεύχους τοῦ 2ου δεκαπενθημέρου τοῦ Αὐγούστου 1818, μέ τά ἐξῆς λόγια: «ὁ ἔρωσ τῆς παιδείας ἀνάπτει ἔτι ἐπί μᾶλλον καί διαδίδεται εἰς τήν Ἑλλάδα, καί ὁ ἀριθμός τῶν εἰς τήν διάδοσιν αὐτήν συντελούντων μέσων αὐξάνει καθημερινῶς. Τά σχολεῖα πολλαπλασιάζονται, οἱ σοφοί διδάσκαλοι πληθύνονται, βιβλιοθήκαι συστήνονται καί οἱ πλούσιοι ἔμποροι, πατριωτικῶ κινούμενοι ζήλω, ἀνοίγουσι προθύμως τούς θησαυρούς των... τό ἱερατεῖον συντρέχει καί συμβουλεύει καί ἡ κοινὴ Μήτηρ, ἡ μεγάλη Ἐκκλησία, εὐλογεῖ, ἐφορεύει καί διοικεῖ σοφῶς τῶν τέκνων τῆς τά ἔργα».¹⁶

Ὅπου ἡ χρεία τῆς σκλαβιάς τό ἀπαιτοῦσε, διότι ὁ τοπικός πασᾶς ἀπαγόρευε τή λειτουργία σχολείων, τήν ἀπαλλαγὴ τῶν νέων ἀπό τήν ἀμάθεια καί τήν ἀγραμματοσύνη, ἰδίως σέ περιοχές δυσπρόσιτες καί πληθυσμούς ἐγκαταλελειμμένους, ἀναλάμβαναν ἡμιμαθεῖς μοναχοί καί κληρικοί πού μέσα ἀπό τά ἐκκλησιαστικά βιβλία, τήν *Ὀκτώηχο*, τά *Μηναῖα* ἢ τό *Ψαλτήρι*, στόν χῶρο τῶν μοναστηριῶν, μάθαιναν στά ἑλληνόπαιδα κάποια στοιχειώδη κομβογράμματα καί κυρίως γραφή, ἀνάγνωση καί λογαριασμούς.¹⁷ Ὑπό αὐτές,

βλημάτων τους», *Ἑλληνικός Ἀστῆρ* 37-38, 1991, σσ. 81-88· Π. Πάσχος, *Κοσμάς ὁ Αἰτωλός*. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 1985· Μιχ. Σταφυλᾶς, *Ὁ Πατροκοσμάς*, Δράμα-Ἀθήνα 1962· Μάρ. Μοντεσσόρι, *Δεκτικὸς νοῦς*, μετ. Ζωὴ Χατζηδάκη, Γλᾶρος, Ἀθήνα 1980, σ. 20· Ἄρτ. Ἐανθοπούλου-Κυριάκου, «Ἅγιος Κοσμάς ὁ Αἰτωλός», *Παγκόσμιο Βιογραφικὸ Λεξικὸ* 5, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1991, σσ. 42-43· Διον. Κόκκινος, *Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση*, Α', ὅπ.π., σσ. 16-17: «Ὁ Κοσμάς δέν ἐκήρυσσε τήν ἐπανάστασιν, ἀλλ' ἔρριπτεν ἐπὶ τῆς ζωῆς φῶς καί καθίστα τόν ἑλληνικόν κόσμον ἱκανόν ν' ἀντιληφθῆ τήν κατάστασίν του. Διακόσια δέκα σχολεῖα συνεστήθησαν εἰς τὰς ἑλληνικάς κοινότητες κατὰ προτροπὴν τοῦ Κοσμά. Διακόσιαι δέκα μικραὶ ἐστὶν ἑλληνικοῦ φωτός».

16. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, τῆ 15' (16) Αὐγούστου 1818, σ. 453. Τό περιοδικό *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος ἢ Φιλολογικαὶ Ἀγγελίαι* ἐκδίδεται στή Βιέννη ἀνάμεσα στά ἔτη 1811-1821 καί κυκλοφορεῖ σέ ὅλες τίς πόλεις τοῦ ἐξωτερικοῦ πού εἶναι κέντρα τοῦ παροικιακοῦ ἑλληνισμοῦ. Ἐκδότης ἀρχικά ὑπῆρξε ὁ Ἄνθιμος Γαζῆς, ἀργότερα ὁ Θεόκλητος Φαρμακίδης καί στίς παραμονές τῆς Ἐπαναστάσεως ὁ Κωνσταντῖνος Κοκκινάκης. Ὁ περιηγητής William Martin-Leake παρατηρεῖ σχετικά μέ τόν φιλεκπαιδευτικό ζήλο αὐτῆς τῆς περιόδου: «Δέν ὑπάρχει κοινότητα ἑλληνική, ἡ ὁποία νά ἔχει κάποια εὐμάρεια, καί νά μὴν ἔχει τό ἑλληνικὸ σχολεῖο τῆς» βλ. Will. Martin-Leake, *Researches in Greece*, J. Booth, London 1814, σ. 228.
17. Ὁ George Finlay γράφει σχετικά: «Ἐπὶ πλέον ἢ τρεῖς ἑκατονταετηρίδας μετὰ τήν Ὀθωμανικὴν κατάκτησιν, ἡ φιλολογία τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων σχεδόν ἀποκλειστικῶς περιωρίζετο εἰς ἐκκλησιαστικά ἀντικείμενα· καί ἡ γλῶσσά τῆς δέν ἦτο ἡ λαλουμένη διάλεκτος τοῦ λαοῦ, ἀλλὰ μία σχολαστικὴ ἀπομίμησις τῆς γλώσσης τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας» βλ. George Finlay, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως*, Α', ὅπ.π., σσ. 60-61.

ἐπομένως, τίς συνθήκες λειτούργησε τό "Κρυφό Σχολεῖο",¹⁸ μαρτυρίες τῆς ὑπαρξῆς τοῦ ὁποῦ ἔχουμε μέχρι σήμερα στή Μονή Φιλοσόφου στήν Ἀρκαδία, στή Μονή Προυσοῦ στήν Εὐρυτανία, στή Μονή Φιλανθρωπινῶν στό νη-σάκι Ἰωαννίνων, στή Μονή Πεντέλης στήν Ἀττική καί ἄλλοῦ. Τά μοναστήρια λειτούργησαν ὡς φυτώρια τῆς ἐκκλησιαστικῆς παιδείας. Ὁ Φώτιος Χρυσανθόπουλος ἢ Φωτάκος γράφει σχετικά μέ τήν παιδεία τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων: «Μόνοι των οἱ Ἑλληνες ἐφρόντιζαν διά τήν παιδείαν, ἡ ὁποία ἐσυνίστατο εἰς τό νά μανθάνουν τά κοινά γράμματα, καί ὀλίγην ἀριθμητικήν ἀκανόνιστον· ἐν ἐλλείψει δέ διδασκάλου ὁ ἱερεὺς ἐφρόντιζε περί τούτου. Ὅλα αὐτά ἐγίνοντο ἐν τῷ σκότει καί προφυλακτά ἀπό τοὺς Τούρκους».¹⁹ Ὁ ἀγωνιστής καί ἀπομνημονευματογράφος Χρήστος Βυζάντιος γράφει σχετικά μέ τή λειτουργία τῶν σχολείων στά τέλη τοῦ 18^{ου} καί στίς

18. Τά "κρυφά Σχολεῖα" ἦταν σχολεῖα στοιχειώδους παιδείας, δηλαδή ὡς ἐπί τό πλεῖστον Δημοτικά καί ὀλίγα Γυμνάσια. Χρήσιμη καθίσταται καί ἡ μαρτυρία τοῦ Νικολάου Δραγοῦμη σχετικά μέ τή λειτουργία τοῦ "κρυφοῦ Σχολεῖου", διότι εἶχε φοιτήσει ὁ ἴδιος: βλ. σχετικά Νικ. Δραγοῦμη, "Ἱστορικαί Ἀναμνήσεις", Α', Ἐκ Τύπ. Λάζ. Βηλάρρα, ἐν Ἀθήναις 1874, σ. 143: «Ἀλλά πῶς ἦτο δυνατόν νά συστηθῶσι σχολεῖα; Ποῦ καί ποῦ μόνον, ἐν γωνία ναοῦ μήπω καταστρέφοντος, ἐν καλύβῃ ἢ ἐν ὑπαίθρῳ, γέρον ἱερεὺς ἢ πρεσβύτης ἀνάπηρος ἐδίδασκε τό "Σταυρέ βοήθει μοί" καί τήν Ὀκτώηχον, σπανίως δέ ἀνυψοῦτο ἡ διδασκαλία καί μέχρι Χρυσολωρᾶ». Ὁ ἀκαδημαϊκός καί ἱστορικός Διονύσιος Κόκκινος γράφει: «ὁ παπᾶς κάτω ἀπό τά ράκη τοῦ ράσου του κρατεῖ τό Ψαλτήρι καί πηγαίνει νά μάθῃ τά παιδιά νά διαβάζουν... Διδάσκει τήν ὀλίγην ἱστορίαν, πού γνωρίζει καί αὐτός. Τό κρυφό σχολεῖο δέν εἶναι θρύλος. Τό συνετήρησε, παρά τάς καταδιώξεις, παρά τήν ἀξιοθρήνητον ἔλλειψιν παντός μέσου, παρά τήν φοβεράν πίεσιν τῶν ἀμέσων ἀναγκῶν πού θά ἦτο φυσικόν νά ὀδηγήσουν πρὸς τόν ἐξισλαμισμὸν, ὁ βαθύτατος πόθος τοῦ τυραννομένου ἔθνους νά ὑπάρξῃ. Ἡ ἐλληνική κοινότης τό ἐξησφάλιζεν». βλ. Διον. Κόκκινος, Ἑλληνική Ἐπανάστασις, Α', ὅπ.π., σ. 13. Σχετικά μέ τήν ὑπαρξή καί λειτουργία τοῦ "Κρυφοῦ Σχολεῖου" βλ. ἐνδεικτικά τήν κάτωθι βιβλιογραφία: St. Runciman, *The Great Church in Captivity*, Cambridge 2003, σ. 217. Στ. Ράνσιμαν, *Ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία ἐν Αἰχμαλωσίᾳ*, Β', Ἀθήνα 1979, σ. 411. Πασχ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός: οἱ πολιτικές καί οἱ κοινωνικές ιδέες*, Μ.Ι.Ε.Τ., Ἀθήνα 1999, σ. 25, σ. 48, σσ. 87-89. Ἀλκης Ἀγγέλου, *Τό Κρυφό Σχολεῖο: χρονικό ἑνός μύθου*, Ἀθήνα 1997, σ. 13, σ. 21, σ. 24. Τάσ. Γριτσόπουλος, "Τό Κρυφό Σχολεῖο, Παιδεία τῶν Ἑλλήνων, Ὁργάνωσις αὐτῆς μετὰ τήν Ἄλωσιν", *Πελοποννησιακά IV*, (1978-1979), σσ. 1-50. Γεώργ. Κεκαυμένος, *Τό Κρυφό Σχολεῖο-Τό Χρονικό μιᾶς Ἱστορίας*, Ἐναλλακτικῆς Ἐκδόσεις, Ἀθήνα 2013. Πάπυρος Λαρούς - Μπριτάννικα (ἄρθρο τοῦ Β. Σφυρόερα: λήμμα "Κρυφό Σχολεῖο"), τ. 36, Πάπυρος, Ἀθήνα 1996, σ. 259. Γιάνν. Βλαχογιάννης, "Τό Κρυφό Σχολεῖο", *Νέα Ἐστία* 38, 1945, σσ. 678-683. Χ. Γ. Πατρινέλης, «Τό Κρυφό Σχολεῖο καί πάλι», *Ἄρδην* 64, 2007, σ. 37.

19. Φώτιος Χρυσανθόπουλος ἢ Φωτάκος, *Ἀπομνημονεύματα περί τῆς ἐλληνικῆς ἐπανάστασεως τοῦ 1821*, Α', ὅπ.π., σ. 52.

άρχες τοῦ 19^{ου} αἰῶνα: «Οἱ νάρθηκες τῶν ἐκκλησιῶν ἐχρησίμευον εἰς σχολεῖα τῶν παιδῶν, διδασκομένων βαναύσως πως τὰ κοινὰ λεγόμενα γράμματα ὑπὸ τῶν ἱερέων αὐτῶν. Κατὰ δὲ τὰ τέλη τοῦ παρελθόντος αἰῶνος καὶ κατὰ τὰς ἀρχάς τοῦ παρόντος συνεστήθησαν μὲν ἑλληνικὰ σχολεῖα ἐν Κωνσταντινουπόλει, Σμύρνη, Ἰωαννίνοις, Χίῳ, καὶ Κυδωνίαις...».²⁰

Οἱ Κληρικοί καὶ οἱ Προεστοὶ ἦσαν οἱ πρῶτοι πού ἀνέλαβαν τὴν κινητοποίηση τῶν ἐφησυχασμένων Ἑλλήνων πατριωτῶν καὶ τὴ συμμετοχὴ τους μὲ κάθε μέσο στὴν ἐπαναστατικὴ δράση. Ὁ Χρῆστος Βυζάντιος γράφει σχετικά: «Εἰς τὴν πρώτην ὁμῶς φωνὴν καὶ πρόσκλησιν τῶν προεστώτων καὶ τοῦ κλήρου, ὡς εἰς ἄνθρωπος, ἠλεκτρισθέντες ἔνεκα τῶν ἐξιστορηθέντων δεινοπαθημάτων αὐτῶν, λησμονήσαντες μάλιστα τὰς περὶ τὰ τέλη τοῦ παρελθόντος αἰῶνος συμφορᾶς ἔνεκα τῆς τότε ἐπαναστάσεως, ἔδραμον ὑπὸ τὰς ἐπαναστατικὰς σημαίας τῶν ἀρχηγῶν αὐτῶν».²¹ Μεταξὺ τῶν Κληρικῶν συγκαταλέγονται πολλοὶ φωτισμένοι πατριῶτες πού ἀπὸ νωρὴς μυήθηκαν στὸ μυστικὸ τῆς «Ἀόρατης Ἀρχῆς» τῶν Φιλικῶν, στρατεύτηκαν στὴν ὑπόθεση τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας καὶ ἐργάσθηκαν ὑπεράνθρωπα συγκεντρώνοντας χρήματα, προπαγανδίζοντας τὴν ἰδέα τῆς ἐθνεγεροσύνης, ἐξουδετερώνοντας τίς ὅποιες ἀντιδράσεις ἐπιφυλακτικῶν συμπατριωτῶν τους καὶ προετοιμάζοντας μὲ κάθε μέσο τὸν ξεσηκωμὸ καὶ τὸν ἔνοπλο ἀγῶνα. Ὁ Φώ-

20. Χρῆστος Βυζάντιος, *Ἱστορία τῶν κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν ἐκστρατειῶν καὶ μαχῶν καὶ τῶν μετὰ ταῦτα συμβάντων, ὧν συμμετέσχε ὁ τακτικὸς στρατὸς ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι τοῦ 1833*, Ἐκ Τυπογρ. Ἀ. Ἀντωνιάδου, ἐν Ἀθήναις 1874, σ. 4. Ὁ Ἀναστάσιος Γούδας ὕστερα ἀπὸ σχετικὴ ἔρευνα πού διεξήγαγε γράφει: «Σμικρὸν κατὰ μικρὸν ἢ διδασκαλία μετεφέρθη ἀπὸ τῶν σκητῶν καὶ τῶν σπηλαίων εἰς τοὺς νάρθηκας τῶν ἐκκλησιῶν, ἔνθα καὶ σήμερον ἔτι διδάσκουσιν ἐν τισι τῶν ὑπὸ τὴν Τουρκίαν ἑλληνικῶν χωρῶν. Τὰ δημόσια σχολεῖα τότε ἦσαν παντελῶς κατηρημένα: μόνον ἐν τοῖς Πατριαρχείοις τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐν ἀποκέντρῳ τινὶ πόλει διτηρήθησαν, ὡς λέγεται, ἀτελεῖς τινές σχολαί: ἀνώτερα δὲ ἐκπαιδευτήρια δὲν ἐδύναντο νὰ συστηθῶσι... Οὕτω δὲ μόλις ἐδυνήθησαν οἱ ἄνδρες ἐκεῖνοι νὰ διατηρήσωσιν ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἄσβεστον τὸν λύχον τῆς παιδείας...». Βλ. Ἀναστ. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι τῶν ἐπὶ τῆς Ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος διαπρεφάντων ἀνδρῶν*, Β', Ἐθν. Τυπογραφεῖο, Ἀθήναις 1870, σ. 25 κ.έ. Καὶ ὁ ἱστορικὸς τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ Ἀπόστολος Βακαλόπουλος παρατηρεῖ σχετικά: «Μέσα στοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν κοινοτήτων συντηροῦνται μικρὲς σπιθες ἀπὸ τὴν παιδεία τῶν Ἑλλήνων...». Βλ. Ἀπόστ. Βακαλόπουλος, *Ἡ πορεία τοῦ Γένους*, Ἀθήνα 1966, σ. 76 κ.έ.

21. Χρῆστος Βυζάντιος, *Ἱστορία τῶν κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν ἐκστρατειῶν καὶ μαχῶν καὶ τῶν μετὰ ταῦτα συμβάντων, ὧν συμμετέσχε ὁ τακτικὸς στρατὸς ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι τοῦ 1833*, ὅπ.π., σσ. 17-18.

τιος Χρυσανθόπουλος ἢ Φωτάκος παρατηρεῖ σχετικά: «Μεταξύ τῶν δύο τούτων ἑταιριῶν, ἦτοι τῆς Φιλικῆς καί τῆς Φιλομούσου, ἐφάνη τότε καί Τρίτη, ἡ τῆς Ἱερᾶς θρησκείας ὀνομασθεῖσα, ἡ ὁποία ἀμέσως ἔλαβε μέρος ἐνεργητικόν, ἐβεβαίωσε τό μυστήριον τῆς ἐπαναστάσεως, ἔδωσε θάρρος εἰς τοὺς κατηγουμένους της διὰ τοῦ ὄρκου καί ἐνίσχυσε τήν συνείδησιν καί τό πνεῦμα τῶν Ἑλλήνων»²². Καί σέ ἄλλο σημεῖο ἐπισημαίνει: «Οἱ κληρικοί καί αὐτοί ἐπίσης ἤθελαν τήν διάδοσιν τῆς Ἑταιρείας, καί ἐπειδή ἡ θρησκεία δέν τοὺς τό ἐσυγχώρει νά τήν προδόσουν, αὐτοί πρῶτοι ἀπό τοὺς ἀποστόλους ἐκατηγήθησαν, καί διὰ τούτων τό μυστήριον διεδίδετο εὐκολώτερα, διότι ἦσαν καί εἰς τοὺς Τούρκους ἀνύποπτοι».²³ Μέχρι τίς ἀρχές τοῦ 1818 ὅλοι σχεδόν οἱ Ἀρχιερεῖς τῆς Πελοποννήσου εἶχαν μνηθεῖ στή Φιλική Ἑταιρεία.²⁴ Αὐτοί ὑπῆρξαν τά πιό ἐχέμυθα μέλη, οἱ πιό ἐνεργοί καί δραστήριοι πρωτεργάτες τῆς ἐθνικῆς ἰδέας, πού χρησίμευσαν ὡς μύστες καί καθοδηγητές στήν προσέλκυση μελῶν ἀπό ὅλα τά κοινωνικά στρώματα στοὺς κόλπους τῆς Ἑταιρείας καί ὡς δύναμη κρούσης γιά τήν πραγματοποίηση τοῦ πόθου τῶν Ἑλλήνων γιά ἀνεξαρτησία. Ὁ Νικόλαος Σπηλιάδης στό σύγγραμμά του Ἀπομνημονεύματα διὰ νά χρησιμεύσωσιν εἰς τήν Νέαν Ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος ἀναφέρεται στή συμμετοχή τῶν ἱερωμένων στή Φιλική

22. Φώτιος Χρυσανθόπουλος ἢ Φωτάκος, Ἀπομνημονεύματα περί τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, Α', ὄπ.π., σ. 33.

23. Φώτιος Χρυσανθόπουλος ἢ Φωτάκος, Ἀπομνημονεύματα περί τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, ὄπ.π., σ. 42. Ὁ ἱστορικός τῆς Ἐπαναστάσεως Σπυρίδων Τρικούπης ἀναφέρει ὅτι στόν Μοριά ἀπό τοὺς ἀρχιερεῖς ὀρκίστηκαν Φιλικοί ὁ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανός, ὁ Μονεμβασίας Χρυσανθος, ὁ Χριστιανουπόλεως Γερμανός, οἱ ὁποῖοι κατὰ τό φθινόπωρο τοῦ 1820 εἶχαν ἀναλάβει καθήκοντα μελῶν τῆς Ἐφορίας τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας. Κατὰ τά τέλη Δεκεμβρίου ὁ Γρηγόριος Δικαῖος ἢ Παπαφλέσσας ἀρχικά ὑπῆρξε ἀπόστολος καί μετὰ μέλος τῆς ὑπερτάτης Ἀρχῆς καί ἀντιπρόσωπος τοῦ Δημ. Ὑψηλάντη στήν Πελοπόννησο. Βλ. σχετικά Σπ. Τρικούπης, Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, Α', Γιοβάνης, Ἀθήναι 1978, σσ. 22, 26-27.

24. Thomas Gordon, Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης, Α', μετ. Ἀλεξ. Κατσώνη, Ἀρχιπέλαγος, Ἀθήνα 2010, (Εἰσαγωγή) σ. 51: «Μόνο τό 1819 ἡ Φιλική Ἑταιρεία περιέλαβε στοὺς κόλπους της τά περισσότερα μέλη τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας τοῦ Μοριά καί τοὺς Φαναριώτες...» Dougl. Dakin, Ὁ Ἀγώνας τῶν Ἑλλήνων γιά τήν Ἀνεξαρτησία 1821-1833, μετ. Ρένα Σταυρίδου-Πατρικίου, Μ.Ι.Ε.Τ., Ἀθήνα 1999, σ. 67: «Στίς ἀρχές τοῦ 1820 οἱ Φιλικοί εἶχαν στρατολογήσει ἑκατοντάδες ἐπιλεκτοὺς Ἑλληνες καί μεταξύ αὐτῶν δασκάλους, ἐφημέριους, μοναχοὺς, ἀκόμη καί μερικοὺς ἀνώτερους κληρικούς... Ἡ στρατολόγησις μοναχῶν σήμαινε τήν ἐπιστράτευση ἀγγελιαφόρων ἢ ἀκόμη καί πολεμιστῶν τό σημαντικότερο, μάλιστα, ἀποτέλεσμα ἦταν ἡ ἐξασφάλισις ὀχυρῶν θέσεων στά ἴδια τά μοναστήρια, πού ἦταν ἀληθινὰ φρούρια».

Έταιρεία ως έξής: «...έπολλαπλασιάσθησαν εἰς ὅλα τὰ μέρη οἱ Φιλικοί, καί συγκαταλέγοντο ἤδη μεταξύ αὐτῶν καί πατριάρχαι, καί ἀρχιερεῖς, καί προεστῶτες πολιτικοί τῶν ἐπαρχιῶν, καί πολεμικοί ἀρχηγοί, καί ὅσοι δυνάμενοι νά προπαρασκευάσωσι καί νά διευθύνωσι τὰ τῆς ἐπαναστάσεως...».²⁵ Ὁ George Finlay, φιλέλληνας καί ιστοριογράφος, γράφει χαρακτηριστικά: «Ἡ Φιλική Ἐταιρεία εἶχε κάμη περισσοτέρας προόδους εἰς τόν Μορέαν ἢ εἰς τὰ ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδος. Πολλοί ἐκ τοῦ ἀνωτέρου κλήρου, οἱ πρόκριτοι, καί οἱ ἔχοντες τοπικήν ἐπιρροήν, εἶχον μνηθῆ κατά τὰ ἔτη 1819 καί 1820...»²⁶.

Πολλοί ἐπιφανεῖς ἱερωμένοι προσέφεραν σημαντικές ὑπηρεσίες στήν πατρίδα, ἀναλαμβάνοντας πολιτικές πρωτοβουλίες ἢ ἀσκώντας διοικητικά καθήκοντα, κατά τή σύγκληση τῶν πρώτων Ἐθνοσυνελεύσεων ἢ κατά τή διατύπωση τῶν ἄρθρων τῶν προσωρινῶν πολιτευμάτων τοῦ Ἀγώνα, κατά τήν πρώιμη λειτουργία τοῦ Βουλευτικοῦ καί τοῦ Ἐκτελεστικοῦ σώματος στίς προσωρινές Κυβερνήσεις τῆς Ἑλλάδος ἢ κατά τή συμμετοχή τους ὡς μελῶν σέ διπλωματικές ἀποστολές στή Δύση πρός ὑπεράσπιση τοῦ ἑλληνικοῦ ζητήματος.²⁷

Ὁ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανός εἶχε σημαντική συμμετοχή στίς συνεδρίες τῆς Συνελεύσεως τῆς Βοστίτσας²⁸ καί ἀργότερα θά ἐκπροσωπήσει τό ἔθνος στήν Ἰταλία διακηρύττοντας τὰ δίκαια τοῦ ἑλληνικοῦ Ἀγώνα στίς εὐρωπαϊκές δυνάμεις. Ὁ Πρωτοσύγκελλος τῆς Μητροπόλεως Χριστιανουπόλεως

25. Νικόλ. Σπηλιάδης, *Ἀπομνημονεύματα διά νά χρησιμεύσωσιν εἰς τήν Νέαν Ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος*, Α', Τυπογρ. Χ. Ν. Φιλαδελφείως, Ἀθήνησιν 1851, σ. 4.

26. G. Finlay, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, Α', μετ. Ἄλ. Παπαδιαμάντης, ἐπιμ. Ἄγγ. Μαντᾶς, Ἴδρυμα τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, Ἀθήνα 2009, σ. 188.

27. Ὁ Νικόλαος Δραγούμης στό ἔργο του *Ἱστορικά Ἀναμνήσεις* σημειώνει: «Ἀπό τοῦ 1821 μέχρι τοῦ 1827 ἔτους ὁ κλήρος τῆς Ἑλλάδος, καί παρεδρεῦν εἰς τὰ συμβούλια τοῦ κράτους καί μαχόμενος ἀπένευεν ἀξιολογώτατας ὑπηρεσίας εἰς τήν πατρίδα» βλ. Νικ. Δραγούμης, *Ἱστορικά Ἀναμνήσεις*, Α', Ἐκ Τυπ. Λαζ. Βηλάρα, ἐν Ἀθήναις 1874, σ. 49. Ὁ Σπυρίδων Τρικούπης παρατηρεῖ σχετικά: «Οἱ ἀρχιερεῖς καί οἱ προεστῶτες εἶχαν μεγάλην ἐπιρροήν ἐπί τῶν ὁμοπίστων αὐτῶν καί ὡς ἐκ τούτου ἦσαν ἰσχυροί παρά τῇ ἐξουσίᾳ: συνήρχοντο δέ περί κοινῶν ὑποθέσεων εἰς τήν πρωτεύουσαν τῆς Πελοποννήσου δις τοῦ ἔτους, συνενισχυόμενοι ἐνώπιον τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας» βλ. Σπ. Τρικούπης, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, Α', ὅπ.π., σ. 46.

28. *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ΙΒ', Ἐκδοτική Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1974, σ. 77: Στή Σύσκεψη τῆς Βοστίτσας (26-29 Ἰανουαρίου 1821) ἔλαβαν μέρος καί ἀνώτεροι κληρικοί, ὅπως ὁ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανός, ὁ Κερκίνης Προκόπιος, ὁ Χριστιανουπόλεως Γερμανός, ὁ Πρωτοσύγκελλος Ἀμβρόσιος Φραντζής, ὁ Γρηγόριος Δικαῖος ἢ Παπαφλέσσας.

Ἀμβρόσιος Φραντζῆς παρέστη στή Συνέλευση τῆς Βοστίτσας, ὑπῆρξε μέλος πολιτικῶν σωμάτων καί ἀργότερα ἱστοριογράφος τῆς Ἐπαναστάσεως. Στή μονή τῶν Καλτεζῶν συντάσσεται τό πρῶτο καί ἀπλούστατο ἑλληνικό πολίτευμα μέ ἰσχύ ὡς τήν πτώση τῆς Τριπολιτσᾶς, τό λεγόμενο "ἀποδεικτικόν καί κυρωτικόν γράμμα" (26 Μαΐου 1821). Μεταξύ πολλῶν λαϊκῶν ὑπῆρξαν καί κληρικοί οἱ ὁποῖοι ἔλαβαν μέρος στή Συνέλευση τῶν Καλτεζῶν, ὅπως ὁ Βρεσθένης Θεοδώρητος, ὁ Ἐλούς Ἄνθιμος, ὁ Ἀμβρόσιος Φραντζῆς καί ὁ Παναγιώτης ἱερεὺς Οἰκονόμου.²⁹ Ὁ πρῶην Μητροπολίτης Ἰγνάτιος Οὐγγροβλαχίας, ἀπό τήν Πίζα τῆς Ἰταλίας ὅπου διέμενε, προέβαλε τόν ἐθνικοαπελευθερωτικό χαρακτήρα τῆς Ἐπαναστάσεως στήν προσπάθειά του νά διαλύσει τίς ὑπόνοιες τῶν Δυτικῶν ὅτι ὁ Ἄγῶνας τῶν Ἑλλήνων ἦταν ἓνα ἐξεγερτικό ἢ κοινωνικοανατρεπτικό κίνημα. Ὁ Βρεσθένης Θεοδώρητος ὑπῆρξε πρόεδρος τῆς Πελοποννησιακῆς Γερουσίας καί ἀντιπρόεδρος τοῦ Βουλευτικοῦ. Ὁ Νεόφυτος Βάμβας βρέθηκε κάτω ἀπό τίς διαταγές τοῦ Δημητρίου Ὑψηλάντη κατά τόν συντονισμό τοῦ ἔνοπλου ἀγῶνα στόν Μοριά. Ὁ Ἀρχιμανδρίτης Γρηγόριος Δικαῖος ἢ Παπαφλέσσας διετέλεσε Μινίστρος τῶν ἐσωτερικῶν καί στρατιωτικῶν στήν προσωρινή κυβέρνηση Κουντουριώτη-Μαυροκορδάτου. Ὁ Ἐπίσκοπος Ἀνδρούσης Ἰωσήφ διετέλεσε Μινίστρος τῆς θρησκείας.³⁰

Πολλοί ἱερωμένοι ἀναδείχθηκαν μέ τά συγγράμματά τους, ὑπό τή μορφή "αὐτοβιογραφιῶν", σέ ἱστοριογράφους καί ἀπομνημονευματογράφους, καθὼς λίγα χρόνια μετά τό πέρας τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων κατέγραψαν τίς ἐμπειρίες καί τά βιώματά τους ἀπό τή συμμετοχή καί τή δράση τους στόν Ἄγῶνα. Μεταξύ αὐτῶν διακρίθηκαν ὁ Ἐπίσκοπος Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανός³¹ μέ τό ἔργο του *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ Ἀρχιμανδρίτης Γρηγόριος Δικαῖος

29. Σχετικά μέ τή Συνέλευση τῶν Καλτεζῶν βλ. Ἰωάν. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ἱστορικόν περί τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, Γ', Τύποις Π. Σούτσα & Ἀ. Κτενᾶ, Ἀθήναι 1860, σσ. 295-297. *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, ΙΒ', ὅπ.π., σ. 129.

30. Ὁ Νικόλαος Δραγούμης παρατηρεῖ σχετικά μέ τή συμμετοχή τῶν ἱερωμένων σέ συνελεύσεις καί στή διοίκηση: «...Συνῆλθον δέ καί ἕτεροι πεπαιδευμένοι, οἳοι Βενιαμίν ὁ Λέσβιος, Γρηγόριος Κωνσταντᾶς, Ἄνθιμος Γαζῆς, Θεόκλητος Φαρμακίδης, Θεόφιλος Καΐρης.... ἴσως δέ καί τινές ἄλλοι. Πάντες δέ οὗτοι, νῦν μέν περιστοιχίζοντες τήν κεντρικήν ἐξουσίαν, νῦν δέ περιερχόμενοι τὰς ἐπαρχίας ἢ διασχίζοντες τὰ πελάγη, ἄλλοτε δέ κηρύττοντες ἐν τοῖς στρατοπέδοις ἢ καί ἀντιπροσωπεύοντες τόν λαόν ἐν συνελεύσει καί βουλαῖς, ἡμιλλῶντο νά ἐξάψωσι τόν ἐνθουσιασμόν, νά ῥυθμίσωσι τόν ἀγῶνα καί νά περιάψωσιν εἰς τήν διοίκησιν μορφήν τάξεως καί εὐπρεπείας» βλ. Νικ. Δραγούμης, *Ἱστορικαὶ Ἀναμνήσεις*, Α', ὅπ.π., σ. 4.

31. Σχετικά μέ τόν βίο καί τή δράση τοῦ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ βλ. ἐνδεικτικά: Δημ. Αἰνιάν, *Γερμανός ὁ Παλαιῶν Πατρῶν*, Τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Λαοῦ παράρτημα πρῶτον,

ἡ Παπαφλέσσας³² ἐπίσης μέ τό πόνημα ὑπό τόν τίτλο Ἀπομνημονεύματα καί ὁ Πρωτοσύγκελλος Ἀμβρόσιος Φραντζῆς μέ τό ιστοριογραφικό σύγγραμμα Ἐπιτομή τῆς Ἱστορίας τῆς Ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος ἀρχομένης ἀπό τοῦ ἔτους 1715 καί λήγουσα τό 1837.³³

Ἀπό τούς πρώτους κίολας αἰῶνες τῆς Ὀθωμανικῆς κυριαρχίας σθεναροί ἐκπρόσωποι τοῦ κλήρου, θερμοί πατριῶτες ἀντιστάθηκαν στόν δυνάστη καί ὀργάνωσαν μυστικά ἐπαναστατικά ἢ ἐξεγερτικά κινήματα πού, λόγω τῶν περιορισμένων δυνάμεων, τῆς ἐλλείψεως ὀργανώσεως καί τοῦ τοπικοῦ τους χαρακτήρα, δυστυχῶς ἔμελλε νά ἀποτύχουν καί νά παταχθοῦν μέ ἀγριότητα ἀπό μέρος τῶν Ὀθωμανῶν κατακτητῶν. Οἱ μικρές τοπικές ἀνταρσίες καί ἐξεργέσεις ὑπῆρξαν ἀπότοκος τῆς μακρᾶς ἰδεολογικῆς προεπαναστατικῆς προετοιμασίας, ἡ ὁποία σταδιακά ὀδήγησε στήν ἀφύπνιση καί σφουρηλάτηση τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως καί στήν ἐνδυνάμωση τοῦ πατριωτικοῦ φρονήματος τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων, καί οὐσιαστικά προοιῶνιζαν τήν ἔκρηξη τῆς Ἐπαναστάσεως λίγα χρόνια ἀργότερα.

Ἀνάμεσα στίς ἐξεργέσεις τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου ξεχωρίζουμε αὐτές τοῦ Μητροπολίτου Τρίκκης Διονυσίου Φιλοσόφου ἢ Σκυλοσόφου (1600 καί 1611), στή Θεσσαλία καί Ἡπειρο ἀντίστοιχα, πού κατεστάλησαν ἀπό

³² Ἀθήνησιν 1854· Δημ. Καμπούρογλου, *Μελέτη ἐπί τοῦ βίου καί τῆς δράσεως τοῦ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ*, Ἀθήνα 1912, σσ. 3-5· Ἀναστ. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι τῶν ἐπί τῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος διαπρεφάντων ἀνδρῶν*, Α' (Κλήρος), Ἐθν. Τυπογραφεῖο, Ἀθήναι 1869, σσ. 115-117. Ὁ Γούδας ἀναφέρει ὅτι ἐνῶ ὁ Π.Π. Γερμανός εἶχε ἀναλάβει ρόλο στρατιωτικοῦ ἡγέτη, δέν ἀμελοῦσε τά ἱερατικά του καθήκοντα. Ὁ Φώτιος Χρυσανθόπουλος ἢ Φωτάκος χαρακτηρίζει τόν Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανό ἐνδοξο ἀρχιερεά καί γράφει: «Αἱ ἐκδουλεύσεις του πρός τήν πατρίδα στρατιωτικά καί πολιτικά εἶναι πασίγνωστοι. Πρῶτος δέ αὐτός ἐκ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων συνέλαβε τήν ἰδέαν νά συγγράψῃ τά γεγονότα τοῦ πολέμου, ἀλλά δέν ἐπρόφθασε καί νά τά ἐκδώσῃ ὁ ἴδιος εἰς τό φῶς, καί ἐδημοσιεύθησαν ὑπό ἄλλων ὡς τοῦτο εἶναι γνωστόν εἰς τό Πανελλήμιον» βλ. Φώτ. Χρυσανθόπουλος ἢ Φωτάκος, *Βίοι Πελοποννησίων ἀνδρῶν καί τῶν ἔξωθεν εἰς τήν Πελοπόννησον ἐλθόντων κληρικῶν, στρατιωτικῶν καί πολιτικῶν τῶν ἀγωνισαμένων τόν ἀγῶνα τῆς Ἐπαναστάσεως*, ἐπιμ. Στ. Ἀνδροπούλου, Ἐκ τοῦ Τυπ. Π.Δ. Σακελλαρίου, ἐν Ἀθήναις 1888, σ. 293.

³² Γιά τόν Γρηγόριο Δικαῖο ἢ Παπαφλέσσα βλ. ἐνδεικτικά: Βασ. Σφυρόερας, «Παπαφλέσσας», *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τ. 8, Ἐκδοτική Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1988, σσ. 162-163· Ἀναστ. Γούδας, «Γρηγόριος Δικαῖος ἢ Παπαφλέσσας», *Βίοι παράλληλοι τῶν ἐπί τῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος διαπρεφάντων ἀνδρῶν*, Ε', ὅπ.π., Ἀθήναι 1872, σσ. 445-480.

³³ Γιά τόν Πρωτοσύγκελλο Ἀρχαδίας Ἀμβρόσιο Φραντζῆ βλ. Κ. Καλαντζῆς, *Ὁ ἱστορικός Ἀμβρόσιος Φραντζῆς, ὁ Κληρικός, ὁ Πολεμιστής καί ὁ διπλωμάτης (1771-1851)*, Ἀθήνα 1936.

τούς Ὀθωμανούς καί ἔληξαν μέ τόν μαρτυρικό θάνατό του.³⁴ Ἐνεργό ρόλο ἔπαιξαν κληρικοί καί μοναχοί στίς ἐπαναστατικές ἐξεγέρσεις τῶν Μανιατῶν (17ος αἰώνας), στήν ἐξέγερση τῶν ἀγροτῶν τῆς Νάξου (1641), στήν ἀντίσταση τῶν Κρητῶν (1645-1669), στά Ὀρλωφικά (1768-1770), στούς ἀγῶνες τοῦ Λάμπρου Κατσώνη (1789-1792).³⁵ Ἐξεγέρσεις ἐπίσης ὑποκινήθηκαν ἀπό τόν Μητροπολίτη Θεσσαλιώτιδος Μεθόδιο (1704) καί τόν Ἀρχιμανδρίτη Σεραφεῖμ (1715) στή Θεσσαλία καί ἀνταρσία ὀργανώθηκε ἀπό τόν παπα-Εὐθύμιο Βλαχάβα (1808), ἀρματολό τῶν Χασίων, ἐναντίον τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ, ἡ ὁποία πατάχθηκε ἄγρια.³⁶

34. Σχετικά μέ τίς ἐξεγέρσεις τοῦ Μητροπολίτη Λαρίσης-Τρίκκης Διονυσίου τοῦ «Σκυλοσόφου» στά 1600 καί 1611 βλ. ἐνδεικτικά: ἀναλυτική βιογραφία τοῦ Διονυσίου Φιλοσόφου, Μητροπολίτου Λαρίσης, Ἐφημ. *Τά Νέα*, 17/8/2000· *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, Γ', ὅπ.π., σσ. 325-328· Παν. Ἀραβαντινός, *Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου*, Α', Ἡλ. Ρίζου, Ἀθήνα 1969, σσ. 220-224· Γιάν. Κορδάτος, *Ἱστορία τῆς Νεώτερης Ἑλλάδας*, τ. 9, σ. 104. Ὁ Κων. Σάθας ἀναφέρεται στό μαρτύριο τοῦ Ἐπισκόπου Τρίκκης Διονυσίου: «Ἵπεκινήθη ὁ αἰοδιμος Διονύσιος ἐν ἔτει 1611... καί προδοθείσης τῆς ἐν Ἠπείρῳ διενεργουμένης ἐπαναστάσεως ἱερεὺς τις ἐξεδάρη, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ ἐπίσκοπος Τρίκκης Διονύσιος, καί τό δέρμα αὐτοῦ γεμισθέν δι' ἀχύρων μετά πολλῶν ἄλλων συνωμοτῶν ἐστάλη εἰς Κωνσταντινούπολι» βλ. Κων. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάς: Ἱστορικόν Δοκίμιον περί τῶν πρός ἀποτίναξιν τοῦ Ὀθωμανικοῦ ζυγοῦ Ἐπαναστάσεων τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, Ἐκ τοῦ Τυπ. τέκνων Ἄνδρ. Κορομηλά, Ἀθήνησι 1869, σσ. 196, σ. 210.

35. Στά 1770 οἱ ἀδελφοί Ὀρλώφ ὀργάνωσαν μία ἐξέγερση σέ πολλές ἐπαρχίες τῆς Πελοποννήσου, ἡ ὁποία κατέληξε σέ σφαγές ἀμάχων καί σέ συντριβή τῶν ἐλληνικῶν καί ρωσικῶν στρατευμάτων. Σχετικά μέ τά Ὀρλωφικά καί τίς συνέπειές τους βλ. ἐνδεικτικά *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ΙΑ', ὅπ.π., σσ. 58-64 & 76-82· C.M. Woodhouse, 1821 *Ὁ Πόλεμος τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνεξαρτησίας*, μετ. Ἀ.Σ. Βλάχου, Βιβλιοπωλεῖον τῆς "Ἐστίας" Ἰ. Κολλάρου & Σία, Ἀθήναι 1978, σσ. 49-51 καί ἐπίσης Νίκ. Ροτζῶκος, *Ἐθναφύπνιση καί ἐθνογένεση: ὀρλωφικά καί ἐλληνική ἱστοριογραφία*, Βιβλιόραμα, Ἀθήνα 2007, σσ. 13-84. Στά 1788 ἀπέτυχε τό κίνημα τοῦ Λάμπρου Κατσώνη καί συνετρίβη ὁ μικρός στόλος του στό Αἰγαῖο ὕστερα ἀπό ἐγκατάλειψή του στήν Ἄνδρο ἀπό τή Ρωσία. Γιά τή δράση τοῦ Λάμπρου Κατσώνη κατὰ τά ἔτη 1789-1792 βλ. *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ΙΑ', ὅπ.π., σσ. 89, 92-96.

36. Στά 1808 στήν Ἠπειρο ὁ παπα-Εὐθύμιος, Βλαχάβας ἐπαναστάτησε ἀνεπιτυχῶς ἐναντίον τοῦ Ἀλῆ-Πασᾶ. Ἐπίσης βλ. σχετικά μέ τίς συγκρούσεις προεπαναστατικά Σουλιωτῶν-Ἀλῆ Πασᾶ μεταξύ ἐτῶν 1789-1790: *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ΙΑ', ὅπ.π., σσ. 89-90. Ὁ Κων. Σάθας παραθέτει πληροφορίες σχετικά μέ τήν ἀνταρσία τοῦ παπα-Βλαχάβα, τή σύλληψη καί τό μαρτύριό του: «Οἱ ἐν Ἠπείρῳ συνωμόται εἰδοποίησαν ἀμέσως τόν Βλαχάβαν περί τοῦ κινδύνου· οὗτος δέ ἀκράτητος ὕψωσεν ἐν Χασίοις τήν σημαίαν τῆς ἐπαναστάσεως (5 Μαΐου) καί μετὰ ἑξακοσίων συνωμοτῶν καταλαβόν τήν Καλαμπάκαν (Καστράκι) ἀπέκοψε πᾶσαν μετὰ Ἠπείρου συγκοινωνίαν»... «Συνελήφθη ἐν τάχει

Σημαντικότερη επίσης υπήρξε η συνεισφορά των μοναχών και των μοναστηριών στον έθνικοαπελευθερωτικό Αγώνα. Τά μοναστήρια του έλλαδικού χώρου κατά τους τελευταίους κυρίως αιώνες της όθωμανικής κυριαρχίας, στάθηκαν άγέρωχα στό ύψος των περιστάσεων, έπαιξαν σπουδαίο ρόλο ως κέντρα τής λατρευτικής και έθνικης ζωής, ως χώροι μυστικής άγωνιστικής δράσεως, ως προπύργια άμυνας και όρμητήρια τής Έπαναστάσεως, ως όπλοστάσια, ως καταφύγια και κρησφύγετα για τους άγωνιστές και τον διωκόμενο άμαχο πληθυσμό, ως τόποι θυσιών και ως λίκνα τής πνευματικής και πολιτιστικής κληρονομιάς του τόπου, γράφοντας τή δική τους ιστορία.³⁷

Φωτισμένοι καλόγεροι, ταπεινοί υπηρέτες του λόγου του Θεού, άκαταπόνητοι άσκητές μυήθηκαν στα μυστικά τής «Άόρατης Αρχής» των Φιλικών, όρκισαν τους άγωνιστές, ύψωσαν έπαναστατικά λάβαρα και σημαίες, τέλεσαν δοξολογίες και δεήσεις υπέρ του Αγώνος, εύλόγησαν τά όπλα τά ιερά, περιέθαλψαν τους λαβωμένους, προέβαλαν αντίσταση άπέναντι στους άλλόθρησκους κατακτητές, προέταξαν τά στήθη τους στον Όθωμανικό ζυγό, διακρίθηκαν σε αίματηρές συγκρούσεις και σφοδρές μάχες, άγωνίσθηκαν

και έν πομπή όδηγηθείς εις Ίωάννινα ό Βλαχάβας έδέθη επί πασσάλου, έν τή αύλή του σεραγίου, και επί δύο ήμέρας έμεινεν εκεί έκτεθειμένος εις τάς ύβρεις, τους προπηλακισμούς, και τους κολαφισμούς του φανατικού όχλου» βλ. Κων. Σάθας, Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα: Ίστορικόν Δοκίμιον περί των προς άποτίναξιν του Όθωμανικού ζυγού Έπαναστάσεων του Έλληνικού Έθνους, όπ.π., σσ. 588, 591. Ό Κων. Σάθας παραθέτει και τήν άποψη του Γάλλου προξένου Πουκεβίλ σχετικά μέ τήν επανάσταση και τή θυσία του παπα-Βλαχάβα: «Τό μαρτύριον και ή επανάστασις του Βλαχάβα, κατά τον Πουκεβίλ, προητοιμάζον τον θρίαμβον άσθενοϋς τινος θνητού, έχοντος ως μόνα όπλα τήν προσευχήν και τήν πραότητα, ενός έξ εκείνων των λειτουργών του Χριστού των προωρισμένων να στηρίζωσι τους δειλούς έν τω κοσμικω κλύδωνι, και των όποίων τό αίμα συγγεόμενον μετά του πολεμιστού επανήγαγε διά του μαρτυρίου τήν τιμήν του χριστιανικού όνόματος εις τήν πρώτην αίγλην» βλ. Κων. Σάθας, Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα: Ίστορικόν Δοκίμιον περί των προς άποτίναξιν του Όθωμανικού ζυγού Έπαναστάσεων του Έλληνικού Έθνους, όπ.π., σ. 592.

37. Ό ιστορικός Διονύσιος Κόκκινος έπισημαίνει: «Τά μοναστήρια έξ άλλου, άπαραβίαστα διά τους Τούρκους, έγιναν καταφύγια πολλών κινδυνευόντων, και τόποι γαλήνης όπου ήσαν δυναταί αί μελέται» βλ. Διον. Κόκκινος, Έλληνική Έπανάστασις, Α΄, όπ.π., 24. Βλ. επίσης Mario Vitti, Ίστορία τής Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Όδυσσεάς, Αθήνα 2016, σ. 50: «Τά έλληνικά μοναστήρια, θεματοφύλακες έλληνομάθειας, είναι κέντρα λόγιας και φιλολογικης ένασχόλησης». Για τά μοναστήρια και τήν προσφορά τους στον έθνικό Αγώνα βλ. Εύάγγ. Λέκκος, Τά Έλληνικά Μοναστήρια, Α΄-Β΄-Γ΄, Ίχνηλάτης, Αθήνα 1995-1996-1999. Σπ. Κοκκίνης, Τά Μοναστήρια τής Ελλάδος-Όδηγός, Ίστορία, Θεσαυροί, βιβλιογραφία, Βιβλιοπ. τής "Εστίας", Αθήνα 1976.

σθεναρά καί θυσιάστηκαν γιά τοῦ "Χριστοῦ τήν Πίστη τήν Ἁγία καί τῆς Πατρίδος τήν Ἐλευθερία".

Τά μοναστήρια λόγῳ τῆς ἀπόμερης τοποθεσίας καί τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ σχεδιασμοῦ, καθῶς διέθεταν τοιχισμένους ἀλόγουρους, κρύπτες, ὑπόγεια, ἀποθήκες, κατώγια καί καταπακτές, ἀποτέλεσαν κρυφῶνες καί χώρους ἀποθήκευσης πολεμικοῦ ὕλικου.³⁸ Ἐκεῖ φυλάσσονταν τά βόλια, τό μπαρούτι, τά πολεμοφόδια, τά καριοφίλια καί τά γιαταγάνια καί ὅλος ὁ στρατιωτικός ἐξοπλισμός γιά τόν ἀνεφοδιασμό τῶν ἀγωνιστῶν. Ἐκεῖ συλλέγονταν καί φυλάσσονταν πολλά ἀπό τά λάφυρα τοῦ πολέμου ὕστερα ἀπό νικηφόρες μάχες μέ τόν ἐχθρό. Στίς ἀποθήκες τῶν μοναστηριῶν ὑπῆρχαν σιτηρά καί τά ἀναγκαῖα τρόφιμα γιά τή συντήρηση μοναχῶν, ἀγωνιστῶν καί κατατρεγμένων. Ὁ Μακρυγιάννης γράφει χαρακτηριστικά στά Ἀπομνημονεύματά του: «...τά μοναστήρια ἦταν τά προπύργια τῆς ἀπανάστασής μας. Ὅτι ἐκεῖ ἦταν καί οἱ τζεμπιχανέδες μας κι' ὅλα τά ἀναγκαῖα τοῦ πολέμου· ὅτ' ἦταν παράμερον καί μυστήριον ἀπό τούς Τούρκους. Καί θυσίασαν οἱ καημένοι οἱ καλογέροι· καί σκοτώθηκαν οἱ περισσότεροι εἰς τόν ἀγῶνα».³⁹

Στό ἔργο του Ὁράματα καί Θάματα ὁ Μακρυγιάννης ἐπισημαίνοντας τίς αἱματηρές θυσίες τῶν μοναχῶν στόν Ἀγῶνα γράφει χαρακτηριστικά: «Τ' ἅγια τά μοναστήρια ὁπού 'τρώγαν ψωμί οἱ δυστυχημένοι [...] ἀπό τούς κόπους τῶν καλογήρων [...]. Καί εἰς τόν ἀγῶνα τῆς πατρίδος σ' αὐτά τά μοναστήρια γίνονταν τά μυστικοσυμβούλια, συναζόταν τά ὀλίγα ἀναγκαῖα τοῦ πολέμου, καί εἰς τόν πόλεμον θυσίαζαν καί σκοτωνόταν αὐτεῖνοι, οἱ 'περέτες τῶν μοναστηριῶν καί τῶν ἐκκλησιῶν. Τριάντα εἶναι μόνον μέμένα σκοτωμένοι ἔξω εἰς τούς πολέμους καί εἰς τό Κάστρο, τό Νιόκαστρο καί εἰς τήν Ἀθήνα».⁴⁰

38. Ὁ G. Finlay ἀναφέρεται στή στερεότητα τῆς κατασκευῆς τῶν μοναστηριῶν τοῦ Ἁγ. Ὄρους καί στίς δυνατότητες ἀποθήκευσης ἀναγκαίου ὕλικου γιά τόν Ἀγῶνα: «Ἐἴκοσι μεγάλα μοναστήρια εἶνε κτισμένα γύρω εἰς τήν βᾶσιν τῆς μεγάλης κορυφῆς. Τά τεῖχη τῶν εἶνε κτισμένα μέ τήν στερεότητα φρουριῶν, καί ἔνδον περικλείουσι μεγάλας καί πλήρεις ἀποθήκας προμηθειῶν. Πολλά τούτων ἔχουσιν εὐρείας αὐλάς περιβαλλομένας μέ πύργους, ἱκανούς πρός ἄμυναν, καί σκεπαστάς συγκοινωνίας μέ ἀποκέντρους ὄρους, ὅπου πλοῖαρια στεγάζονται» βλ. G. Finlay, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, Α', μετ. Ἀλέξ. Παπαδιαμάντης, ἐπιμ. Ἁγγ. Μαντᾶς, Ἰδρυμα Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, Ἀθήνα 2009, σ. 250.

39. Ἰωάν. Μακρυγιάννης, Ἀπομνημονεύματα (βιβλ. Γ', κεφ. Β'), εἰσαγ. – σχολ. Σπ. Ἀσδραχᾶ, Καραβίας, Ἀθήνα χ.χ., σ. 362.

40. Ἰωάν. Μακρυγιάννης, Ὁράματα καί Θάματα, Εἰσαγ.-Κείμε.-Σημ. Ἁγγ. Παπακώστα, Πρόλ. Α. Πολίτη, Μ.Ι.Ε.Τ., Ἀθήνα 2002, σσ. 163-164.

Ἐπιπλέον ὁ ἀγωνιστής μετεπαναστατικά ἀντιδρᾶ καί διαμαρτύρεται ἐντόνως γιά τό διάταγμα πού ἐκδόθηκε στίς 29 Σεπτεμβρίου 1833 ἀπό τήν Ἀντιβασιλεία γιά τήν ὑποχρεωτική διάλυση τῶν μοναστηριῶν μέ μικρό ἢ ἀνύπαρκτο ἀριθμό μοναχῶν.⁴¹ Ὑπογραμμίζει μάλιστα τήν ὑψιστή κοινωνική καί πνευματική ἀποστολή τῶν μοναχῶν στόν Ἄγωνα τοῦ Γένους τονίζοντας ὅτι δέν ἔχουν καμία σχέση μέ τούς Καπουτσίνοους τῆς Εὐρώπης, δηλαδή μέ τά δυτικά μοναχικά τάγματα: «Καί οἱ Μπαυαρέζοι παντύχαιναν ὅτι εἶναι οἱ Καπουτζίνοι τῆς Εὐρώπης· δέν ἤξεραν ὅτ' εἶναι σεμνοί κι' ἀγαθοί ἄνθρωποι καί μέ τά ἔργα τῶν χειρῶν τους ἀπόχτησαν αὐτά, ἀγωνίζοντας καί δουλεύοντας τόσους αἰῶνες καί ζοῦσαν μαζί τους τόσοι φτωχοί κι' ἔτρωγαν ψωμί...»⁴².

Ὁ Φώτιος Χρυσανθόπουλος ἢ Φωτάκος ὑπογραμμίζει τή συνεισφορά τῶν μοναστηριῶν τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου καί τοῦ Ἁγίου Ὁρους στόν ἐθνικοαπελευθερωτικό Ἄγωνα ὡς ἐξῆς: «Περί τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου καί περί τῶν μοναχῶν αὐτῆς τί πρῶτον καί τί ὕστερον νά εἶπη τις; Πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως ὅλοι ἦσαν εἰς ἐνέργειαν, ἔτρεχον εἰς τά λεγόμενα ταξείδια ζητοῦντες βοήθειαν διά τήν Μονήν. Ἔνεκα δε τούτου ἐμάνθανον ὅλα τά πράγματα τοῦ κόσμου, ἐγνώριζον τά τῆς Ἐταιρίας καί τούς Ἐταιριστάς καί διά τοῦτο ἐνήργουν ὡς ἀπόστολοι... καί οἱ μείναντες εἰς τήν Μονήν ἦσαν ἱκανοί μόνοι των νά ἐπαναστατήσουν ἕνα κόσμον ὁλόκληρον, ὡς ἔπραξαν εἰς τήν Πελοπόννησον, ὅπου παντοῦ ἔτρεξαν καί διέδωσαν τό σύνθημα τῆς ἐπαναστάσεως, τά πάντα προητοίμασαν, καί ἐξ ἰδίων των εἶχον μεγάλας ἐτοιμασίας, αἱ ὁποῖαι ἐχρησίμευσαν εἰς τούς Ἑλληνας. Ἐπολέμησαν δέ καί αὐτοί οἱ ἴδιοι μετά τῶν

41. Σχετικά μέ τή διάλυση τῶν μοναστηριῶν ἀπό τήν Ἀντιβασιλεία βλ. Τ.Ν. Πιπινέλης, *Ἡ Μοναρχία ἐν Ἑλλάδι*, Ἀθήνα 1932, σσ. 62-87, 125 κ.ε.· Γ. Ἀσπρέας, *Πολιτική Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος, 1821-1921*, Α', Ἀθήνα 1922, σ. 138 κ.ε. Ἡ διάλυση τῶν μοναστηριῶν, ὅπως ἦταν φυσικό, εἶχε συγκινήσει τήν κοινή γνώμη, ἂν καί ἡ πράξη αὐτή ὑπῆρξε ὀρθή καί ἀναγκαία βλ. σχετικά: Maurer, *Das griechische Volk in oeffentlicher Kirirchliche und privatrechtlicher Beziehung*, τ. Β', Heidelberg 1835.

42. Ἰωάν. Μακρυγιάννης, *Ἀπομνημονεύματα*, ὄπ.π., σ. 362. Ὁ Francois Pouqueville ἀναφερόμενος στούς μοναχοὺς τοῦ Ἁγίου Ὁρους γράφει: «Ἡ φυλή αὐτῆ τῶν τραχέων καί πολεμικῶν ἀνδρῶν ὑπῆρξεν ἡ πρωτοφυλακή τῶν μοναχῶν τοῦ Ἄθω, μεταξύ τῶν ὁποίων εὐρίσκοντο πλῆθος δοκίμων, οἵτινες ἐχρημάτισαν ἐπὶ πολὺ πειραταί καί λησταί πρὶν ἢ περιβληθῶσι τό κιλίκιον...» βλ. Francois Pouqueville, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως: ἤτοι ἡ Ἀναγέννησις τῆς Ἑλλάδος*, Γ', μετ. Ἰωάν. Ζαφειρόπουλος, Γεωργ. Τζελάτου, Φέξη, Τυπ. Ἀναστ. Τρίμη, ἐν Ἀθήναις 1890, σ. 40.

ἄλλων...»⁴³. Καί σέ ἕτερο παράθεμα ἀναφέρει: «Περί τῶν μοναχῶν τοῦ Ἁγίου Ὀρους τί πρέπει νά πρωτοεῖπη τις; Τί δέν ἔκαμαν, καί πόσα δέν ἐξώδευσαν διά τήν Ἑλληνικήν ἐπανάστασιν; Πολλοί τῶν ἐγκριτωτέρων μοναχῶν ἦλθον εἰς τήν Ἑλλάδα καί ἔμειναν εἰς αὐτήν μή τολμῶντες νά ἐπιστρέψουν ὀπίσω. Οἱ Τοῦρκοι μάλιστα ὑπῆγον εἰς τά μοναστήριά των καί τά ἐλαφυραγώγησαν, καί ἐπῆραν ὅλα ὅσα καί ἄν εἶχον καί τά ἱερά σκεύη ἀκόμη. Πολλά ὑπέφερον δυστυχήματα... Τῷ ὄντι, ὁ Ἑλληνικός κλῆρος ἅγιός ἐστιν⁴⁴.

Ἡ Ἑλληνική Ἐπανάσταση ξεκινάει ἀπό τίς μονές πού εἶναι τά προπύργια καί τά ὀρητήρια τῆς Ἐπαναστάσεως. Τό μοναστήρι Ὀμπλοῦ τῶν Πατρῶν ἦταν στρατηγεῖο τῶν ἐπαναστατῶν τῆς περιοχῆς, ἡ Μονή Προυσοῦ τῆς Εὐρυτανίας ὑπῆρξε ὀρητήριο τοῦ ἀρχιστρατήγου τῆς Ρούμελης Γεωργίου Καραϊσκάκη, ἡ Μονή Δαμάστας χρησίμευσε ὡς χῶρος στρατοπεδεύσεως τοῦ Ἀθανασίου Διάκου, τοῦ Ἐπισκόπου Σαλώνων Ἡσαΐα καί τοῦ Πανουργιά. Ὁ Μητροπολίτης Σαλώνων Ἡσαΐας κήρυξε τήν ἐπανάστασι στή Ρούμελη στίς 27 Μαρτίου 1821, μέσα στό Μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκά Βοιωτίας.⁴⁵ Ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης ξεκίνησε τόν Ἀγῶνα στίς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες ἀπό τόν Ἱερό Ναό τῶν τριῶν Ἱεραρχῶν στό Ἰάσιο, ὅπου ὁ Μητροπολίτης Μολδαβίας Βενιαμίν Κωστάκης τοῦ ἔδωσε τό πολεμικό ξίφος καί εὐλόγησε τή σημαία τοῦ Ἀγῶνα.

Στίς 24 Μαρτίου 1821 μέ τήν εἴσοδο τῶν Καπεταναίων στήν Καλαμάτα, λίγο πρὶν ἀπό τήν ἐκστρατεία τους γιά νά καταλάβουν τά διάφορα φρούρια τῆς Πελοποννήσου, τελεῖται δοξολογία, εὐλογοῦνται τά ὄπλα τά ἱερά στόν Ἱερό Ναό τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων καί ἀναπέμπονται παρακλήσεις πρὸς τόν Θεό γιά ἐνδυνάμωσι τῶν ὀπλαρχηγῶν στόν Ἀγῶνα.⁴⁶ Στίς 18 Μαρτίου

43. Φώτ. Χρυσανθόπουλος ἢ Φωτάκος, Βίοι Πελοποννησίων ἀνδρῶν καί τῶν ἐξωθεν εἰς τήν Πελοπόννησον ἐλθόντων κληρικῶν, στρατιωτικῶν καί πολιτικῶν τῶν ἀγωνισαμένων τόν ἀγῶνα τῆς Ἐπαναστάσεως, ἐπιμ. Στ. Ἀνδροπούλου, Ἐκ τοῦ τυτ. Π.Δ. Σακελλαρίου, ἐν Ἀθήναις 1888, σσ. 301-302.

44. Φώτ. Χρυσανθόπουλος ἢ Φωτάκος, Βίοι Πελοποννησίων ἀνδρῶν καί τῶν ἐξωθεν εἰς τήν Πελοπόννησον ἐλθόντων κληρικῶν, στρατιωτικῶν καί πολιτικῶν τῶν ἀγωνισαμένων τόν ἀγῶνα τῆς Ἐπαναστάσεως, ὅπ.π., σ. 310.

45. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ΙΒ', ὅπ.π., σ. 99: «27ῃ Μαρτίου, στή Μονή τοῦ ὁσίου Λουκά ἐγινε ἐπίσημη ἔναρξι τοῦ Ἀγῶνος μέ συγκινητικὴ δοξολογία, στήν ὁποία χοροστάτησαν ὁ ἐπίσκοπος Σαλώνων Ἡσαΐας καί ὁ ἐπίσκοπος Ταλαντίου Νεόφυτος».

46. Ὁ George Finlay περὶ τῆς τελέσεως δοξολογίας εἰς Καλαμάταν γράφει: «Τῇ 24 Μαρτίου 1821, οἱ Ἕλληνες ἔφαλλον τά πρῶτα εἰς τόν Θεόν ἐπινίκια. Ἡ δοξολογία ἐτελέσθη παρά τὰς ὄχθας τοῦ χειμάρρου τοῦ παραρρέοντος τήν Καλαμάταν. Εἰκοσιτέσσαρες ἱερεῖς

1821 ὁ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανός ὀρκίζει τοὺς ἀγωνιστὲς καὶ ὑψώνει τὸ λάβαρο τῆς Ἐπαναστάσεως στὴ Μονὴ τῆς Ἁγίας Λαύρας στὰ Καλάβρυτα.⁴⁷

Σημαντικὴ ὑπῆρξε καὶ ἡ οἰκονομικὴ συνεισφορά τῶν μοναστηριῶν στὸν Ἄγωνα τῆς Ἀνεξαρτησίας. Πολλὰ μοναστήρια στήριξαν μὲ τὴ διάθεση σημαντικῶν ποσῶν τὴ λειτουργία σχολείων καὶ ἐκπαιδευτηρίων. Ἐπίσης μὲ νόμο πού ψηφίστηκε ἀπὸ τὸ Βουλευτικὸ (8-4-1822) ἐκποιήθηκαν τὰ ἱερά σκεύη καὶ ὀρισμένα πολύτιμα κειμήλια τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηριῶν μὲ σκοπὸ τὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τοῦ Ἄγωνα καὶ τὸν πολεμικὸ ἐφοδιασμό.⁴⁸

ἐχοροστάτουν, καὶ πεντακισχίλιοι ἔνοπλοι ἄνδρες παρίσταντο γύρω. Οὐδέποτε πανηγυρικὴ ἀκολουθία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐτελέσθη μετὰ μεγαλειτέρας ζέσεως, οὐδέποτε καρδία ἐπλημμύρησαν ἀπὸ εἰλικρινεστέραν ἀφοσίωσιν πρὸς τὸ θεῖον, οὔτε ἀπὸ θερμότεραν εὐγνωμοσύνην πρὸς τὴν ἐκκλησίαν των καὶ τὸν Θεόν των...». Βλ. G. Finlay, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, Α', ὄπ.π., σσ. 196-197. Ὁ Φωτάκος περιγράφει ὡς ἐξῆς τὴν τέλεση τῆς πανηγυρικῆς δοξολογίας: «Τὴν αὐτὴν ἡμέραν ἐψάλη δοξολογία ἀπὸ τοὺς Κλαματιανούς ἱερεῖς εἰς τὸν ποταμὸν καὶ τότε οἱ ἄλλοι μὲν ἐπῆγαν νὰ πολιορκήσουν τὰ φρούρια τῆς Μεσσηνίας, ὁ δὲ Κολοκοτρώνης μὲ 300 Μανιάτας ...ἐξεστράτευσαν τὴν 24 Μαρτίου διὰ τὰ Μεσόγεια τῆς Πελοποννήσου διὰ νὰ γενικεύσουν τὴν ἐπανάστασιν... Καθὼς ἔβλεπαν οἱ Ἕλληνες τὰς σημαίας καὶ τοὺς στρατιώτας ἐσημαίναν τῶν ἐκκλησιῶν τὰ σήμαντρα, καὶ οἱ μὲν ἱερεῖς ἔβγαιναν ἐνδυμένοι τὰ ἱερά ἄμφια καὶ μὲ τὸ Εὐαγγέλιον εἰς τὰς χεῖρας, οἱ δὲ χριστιανοὶ ἄνδρες, γυναῖκες καὶ παιδιὰ, ἐπαρκαλοῦσαν τὸν Θεὸν νὰ τοὺς ἐνδυναμώσῃ» βλ. Φώτιος Χρυσανθόπουλος ἢ Φωτάκος, Ἀπομνημονεύματα περὶ τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, Α', ὄπ.π., σ. 83.

47. Ὁ Douglas Dakin διαφοροποιεῖται ὡς πρὸς τὴν ἡμερομηνία αὐτὴ καὶ δίνει τὴ συμβατικὴ ἡμερομηνία τῆς 25ης Μαρτίου: «25 Μαρτίου ὁ Μητροπολίτης Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανός ὑψωσε τὴ σημαία τῆς Ἐπαναστάσεως στὴ Βόρεια Πελοπόννησο, στὸ μοναστήρι τῆς Ἁγίας Λαύρας κοντὰ στὰ Καλάβρυτα ἐκεῖ ὅπου οἱ πρόκριτοι εἶχαν μαζευτεῖ καὶ πῆραν τὴν ἀπόφαση νὰ ἀψηφήσουν τοὺς Τούρκους» βλ. Douglas Dakin, Ὁ Ἄγῶνας τῶν Ἑλλήνων γιὰ Ἀνεξαρτησία 1821-1833, μετ. Ρένα Σταυρίδη – Πατρικίου, Μ.Ι.Ε.Τ., Ἀθήνα 31999, σ. 84. Ἐπίσης ὁ Μιχαὴλ Οἰκονόμου γράφει σχετικὰ μὲ τὴν ἡμέρα ἐνάρξεως τῆς Ἐπαναστάσεως: «Καὶ οὕτω τὴν ἡμέραν ταύτην τῆς 25 Μαρτίου 1821 ἀκριβῶς εὐρέθησαν ἅπαντες εἰς τὰς ἐπαρχίας εἰς τὰς ὁποίας ἕκαστος ἀνήκεν, ἡ σημαία τοῦ σταυροῦ ὑψώθη συγχρόνως πανταχοῦ, καὶ ἡ ἐπανάστασις ἀρχήσασα, ἐλάμβανε διαστάσεις ἐν Πελοποννήσῳ κατὰ ταύτην τὴν κλητὴν καὶ εὐλογημένην ἡμέραν» βλ. Μιχ. Οἰκονόμου, Ἱστορικὰ τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας ἢ ὁ Ἱερός τῶν Ἑλλήνων ἀγών, Ἐκ τοῦ Τυπογρ. Θ. Παπαλεξανδρῆ, ἐν Αθήναις 1873, σ. 88.

48. Ἀρχεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας, περ. Α', ἀριθμ. 9 τοῦ κώδικος τῶν νόμων. Προσωρινὴ Διοίκησις τῆς Ἑλλάδος: τὸ Βουλευτικὸν σῶμα ἐθεσπίσατο: «Ἐπειδὴ μόναι ἄμμεσα πηγαί, ὅπου πρέπει νὰ καταφύγωσιν εἰς τοιαύτην κατεπείγουσαν χρεῖαν τοῦ πολέμου, εἶναι ὁ χρυσὸς καὶ ὁ ἄργυρος τῶν Μοναστηρίων καὶ τῶν Ἐκκλησιῶν, μέταλλα, τὰ ὁποῖα γινόμενα νομίσματα, προσφέρουσι τὸ ἐτοιμότατον μέσον διὰ νὰ πλου-

Ἡ σημαντικότερη προσφορά τοῦ Κλήρου στό Ἔθνος ἦταν ἡ συμμετοχή του στίς ἔνοπλες ἐξεγέρσεις καί συγκρούσεις, ἀλλά καί οἱ αἱματηρές θυσίες ἐπιφανῶν ἱεραρχῶν στόν βωμό τῆς ἐλευθερίας τοῦ Γένους. Ὁ ἔθνομάρτυρας Κοσμάς ὁ Αἰτωλός, καθῶς κήρυττε τόν λόγο τοῦ Θεοῦ στό χωριό Κολικόντασι τοῦ Βερατίου, συνελήφθη ὡς ὑποκινητής τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Χριστιανῶν ἐναντίον τῶν Ὀθωμανῶν, κατόπιν διαβολῆς ἐκ τῶν Ἑβραίων, καί μέ ἐντολή τοῦ ἡγεμόνα Κούρτ-Πασᾶ κρεμάστηκε ἀπό δέντρο στίς ὄχθες τοῦ ποταμοῦ Ἄφου στίς 24 Αὐγούστου 1779.⁴⁹

Ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλος Λούκαρις στραγγαλίστηκε τό 1638 ἀπό τούς Τούρκους σέ συνεργασία μέ τούς Ἰσουλούς μοναχοῦς τῆς Δύσης.⁵⁰ Ἀντιμέτωποι μέ τήν Ὑψηλή Πύλη ἦλθαν πολλοί οἰκουμενικοί Πατριάρχες· μερικούς ἀπ' αὐτούς οἱ Ὀθωμανοί τούς ἀπαγχόνισαν, ἄλλους τούς ἔπνιξαν στή θάλασσα ἢ τούς ἔστειλαν στήν ἐξορία καί στίς φυλακές.⁵¹

τήση τό ἐθνικόν ταμεῖον, καί οὕτω νά κατασταθῇ ἐπιτήδειον εἰς τό νά παρέξῃ τάς ἀπαιτουμένας δαπάνας πρός ὑπεράσπισιν τῆς πατρίδος· ἡ δέ ἀφαίρεσις αὕτη τοῦ χρυσοῦ καί ἀργύρου, ἀπλῶν κοσμημάτων καί ἔργων πολυτελείας θεωρουμένων, δέν ἀντιβαίνει ποσῶς εἰς τό πρός τήν ἀγίαν Ἐκκλησίαν ὀφειλόμενον σέβας, τῆς ὁποίας ὁ θεμελιωτής καί νυμφίος ἠγάπησε τήν ἀπλότητα, ταπεινώσιν καί πτωχείαν» Ὁ Ἀντιπρόεδρος Σωτήριος Χαραλάμπης, Ἐπικουρεῖται Ἄλ. Μαυροκορδάτος, Μινίστρος, Ἀρχιγραμματεὺς τῆς ἐπικρατείας καί τῶν ἐξωτερ. ὑποθέσεων: Θ. Νέγρης.

49. Ὁ Κοσμάς ὁ Αἰτωλός ἔδειξε ἀπαράμιλλο θάρρος καί ἐγκαρτέρηση τίς τελευταῖες στιγμές τῆς ζωῆς του καί λίγο πρὶν τόν ἀπαγχονισμό του ἔψαλε: «Διήλθομεν διὰ πυρός καὶ ὕδατος καὶ ἐξήγαγες ἡμᾶς εἰς ἀναψυχὴν» βλ. Π. Διαθήκη, Ψαλμοὶ Δαυὶδ, Bibliorum Graecorum Ex Versione Septuaginta Interpretum, Tomus III, σ. 65, 12. Τό νόημα τοῦ ψαλμοῦ εἶναι ὅτι ὅσοι ἐπιθυμοῦν νά εὐαρεστήσουν τόν Θεό δοκιμάζονται σκληρά μέ βασιανισμούς, θλίψεις καί πόνους καί ἐφόσον ὑπομείνουν ἀγόγγυστα τά μαρτύρια θά ἐξασφαλίσουν τήν αἰώνια σωτηρία.
50. Ὁ Ἰωάννης Φιλήμων ἀναφέρει σχετικά: «Ἄλλὰ Μουράτ ὁ Δ' κατά τό 1638 ἔπνιξε τόν πεντάκις πατριαρχεύσαντα σοφόν Κύριλλον τόν Λούκαριν» βλ. Ἰωάν. Φιλήμων, Δοκίμιον Ἱστορικόν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, Γ', Τύποις Π. Σούτσα & Ἄ. Κτενᾶ, Ἀθῆναι 1860, σ. 223.
51. Ὁ Ἰωάν. Φιλήμων ἀναφέρεται ἀναλυτικά στήν τακτική τῶν σουλτάνων προκατόχων τοῦ Μαχμούτ τοῦ Β' νά κακοποιοῦν Πατριάρχες καί ἀρχιερεῖς καί νά τούς ὀδηγοῦν στήν ἀγχόνη. Βλ. σχετικά Ἰωάν. Φιλήμων, Δοκίμιον Ἱστορικόν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, Γ', ὅπ.π., σσ. 223-224: «Ἐν τοῖς χρονικοῖς τῆς τουρκικῆς τυραννίας οὔτε πρῶτος ὁ πατριάρχης Γρηγόριος, οὔτε δεύτερος ὁ προκατόχος αὐτοῦ πατριάρχης Κύριλλος, εἰσὶν οἱ θανατωθέντες τῷ 1821 ὡς κακοῦργοι, οὔτε πρῶτος ἐκ τῶν σουλτάνων Μαχμούτ ὁ Β' λογίζεται ὁ ἀπαγχονίσας πατριάρχας καί ἀρχιερεῖς τῶν Ἑλλήνων. Ἡ τοιαύτη τῶν σουλτάνων κακουργία καί τά τοιαῦτα τῶν ὀρθοδόξων πατριαρχῶν καί ἀρχιερέων πα-

Όταν ο Σουλτάνος Μαχμούτ ο Β΄ πληροφορήθηκε την είδηση για τό ξεσπασμα τής Έπαναστάσεως στήν Πελοπόννησο, έξοργίστηκε καί έξαπέλυσε γενικούς διωγμούς καί σφαγές άμάχων πληθυσμῶν στήν Κωνσταντινούπολη, στή Σμύρνη, στήν Άδριανούπολη, στή Θεσσαλονίκη, στή Λάρισα, στήν Κω, στή Ρόδο, στήν Κρήτη, στίς Κυδωνίες καί στήν Κύπρο. Πρώτα θύματα τής μανίας του ήταν έπιφανείς Φαναριῶτες καί άρχιερείς.⁵² Ο Πατριάρχης Γρηγόριος ο Ε΄ επέδειξε σθεναρή καί άγέρωχη στάση επιλέγοντας νά μήν έγκαταλείψει τόν πατριαρχικό θρόνο, παρά τίς δελεαστικές προτάσεις για φυγάδευσή του από τούς Ρώσους, διότι προέβλεπε τήν έξαπόλυση φοβερῶν διωγμῶν κατά τῶν χριστιανῶν μετά τήν έκρηξη τής έπαναστάσεως, τῶν όποιῶν ή ένταση θά ήταν άναμενόμενη μετά τήν άπουσία τοῦ θρησκευτικοῦ τούς ήγέτη, καί δι' αὐτόν τόν λόγο προτίμησε, έκθέτοντας τόν έαυτό του σέ μέγιστο κίνδυνο, νά προστατεύσει στό μέτρο τοῦ δυνατοῦ τό ποιμνιό του.⁵³

θήματα χρονολογοῦνται από αὐτοῦ τοῦ κατακτητοῦ Μεχεμέτ Β΄, όστις έκθρονίσας βιαιώς τῷ 1469 τόν τέταρτον μετά τήν άλλωσιν πατριάρχην Ἰωάσαφ, κατήσχυνε δημοσίως, κείρας τήν πολιάν αὐτοῦ γενειάδα, ως μή ένδόσαντος εἰς παράνομον συνοικέσιον... Ἄλλά Μεχεμέτ ο Δ΄ κατά τό 1650 κατεπόντωσε τόν πατριάρχην Παρθένιον τόν Ὁξύν, έμβιβάσας έν πλοιαρίῳ πρὸς έξορίαν δήθεν. Ἄλλά ο αὐτός σουλτάνος Μεχεμέτ κατά μέν τό 1687 άπηγχόνισε τῷ σαββάτῳ τοῦ Λαζάρου, κατά τό παρμάκ-καπί (κιγκλιδωτήν πύλην), τόν από Χίου πατριάρχην Παρθένιον, συκοφαντηθέντα παρά τοῦ τότε χάνου τής Ταταρίας επί ρωσσοφροσύνη· κατά δέ τό 1659 άπηγχόνισεν έν τῇ Προύσση τόν έκπεσόντα τής πατριαρχείας Γαβριήλ, συκοφαντηθέντα καί τοῦτον επί βαπτίσματι Τούρκου μετά όλίγας δέ ήμέρας καί έν τῇ Προύσση ώσαύτως άπηγχόνισε τόν άρχιεπίσκοπον Σερβίας Γαβριήλ, συκοφαντηθέντα καί τοῦτον ως κατάσκοπον τής Ρωσσίας. Τέλος δέ κατά τό 1769 ο από Λαρίσσης πατριαρχεύσας Μελέτιος έστρεβλώθη, άλλοι δέ πατριάρχει άλλοις ύπέστησαν βασανισμούς καί ύβρεις καί άτιμώσεις».

52. Ο Ἰωάννης Φιλήμων αναφέρει: «Πραγματικῶς έν Κωνσταντινουπόλει καί πανταχοῦ τής Τουρκίας κληρικοί, πρόκριτοι καί πάσης τάξεως Έλληνες έκαραιομοῦντο, άπηγχονίζοντο, έδημεύοντο καί έξετοπίζοντο μετά τό κήρυγμα τοῦ Ὑψηλάντου» βλ. Ἰ. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ἱστορικόν περί τής Έλληνικῆς Έπαναστάσεως*, Γ΄, Μέρος Γ΄, Κεφ. Α΄, όπ.π., σ. 2, βλ. επίσης τ. Β΄, σ. 302, σ. 309 όπου περιγράφεται ή λύσσα τῶν Τούρκων κατά τῶν χριστιανῶν ύστερα από έντολή τοῦ Σουλτάνου στήν Κων/πολη. Ο Σπυρίδων Τρικούπης παρατηρεῖ σχετικῶς: «Ότε έν τῇ βασιλικῇ καθέδρῳ έχέετο ποταμηδόν καί άνηλεῶς τό αίμα τοῦ ιεροῦ κλήρου, τῶν άρχόντων, τῶν εμπόρων, τῶν τεχνιτῶν καί αὐτοῦ τοῦ ὄχλου». Βλ. Σπ. Τρικούπης, *Ἱστορία τής Έλληνικῆς Έπαναστάσεως*, Α΄, Γιobάνης, Ἀθήναι 1978, σ. 94.
53. *Ἱστορία τοῦ Έλληνικοῦ Έθνους*, ΙΒ΄, Έκδοτική Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1975, σ. 32. Σχετικῶς μέ τόν βίο, τήν ἱστορία καί τόν μαρτυρικό θάνατο τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ε΄ βλ. τήν κάτωθι ένδεικτική βιβλιογραφία: Τάκης Κανδηλῶρος, *Ἱστορία τοῦ έθνομάρτυρος Γρηγορίου Ε΄*, Ἀθήναι 1909· Τάκης Σταματόπουλος, *Ο έσωτερικός άγώνας*, Α΄, Κάλβος, Ἀθήνα 1979, σ. 198· Frazer Charles, *The Orthodox Church and Independent Greece, 1821-1853*, Cambridge

Ὁ Οἰκουμενικός Πατριάρχης συνελήφθη ὡς ὑπαίτιος τῆς ἐξεγέρσεως καί ὡς συνωμότης καί ἀπαγχονίστηκε στήν κεντρική πύλη τοῦ Πατριαρχείου στό Φανάρι στίς 10 Ἀπριλίου 1821, Κυριακή τοῦ Πάσχα.⁵⁴ Ἐκτοτε ἡ πύλη αὐτή

University Press, Cambridge 1969, σσ. 35-37· Τάσ. Γριτσόπουλος, «Γρηγόριος Ε΄, ὁ πατριάρχης τοῦ ἔθνους», Δελτίο Ἱστορικής καί Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος, 14 (1959), σσ. 164-229· Θ. Σιμόπουλος, Ὁ ἱεροεθνομάρτυς Πατριάρχης Γρηγόριος ὁ Ε΄, 1973· Θεόδ. Ζήσης, Ὁ πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄ στή συνείδηση τοῦ γένους, Ἀφοί Κυριακίδη, Θεσ/νίκη 1986· Κων. Κροκουδάς, Βίος καί πολιτεία τοῦ ἱερομάρτυρος Γρηγορίου πατριάρχου Κων/πόλεως, Φ. Καραμπίνος, Ἀθήνησι 1853· Χριστόδουλος Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν, Γρηγόριος Ε΄ ὁ Ἐθνάρχης τῆς ὀδύνης, Ἀποστολική Διακονία, Ἀθήνα 2004· Κων. Σάθας, Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμφάντων Ἑλλήνων ἀπό τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς Ἑλληνικῆς Ἐθνεγερσίας 1453-1821, Κουλτούρα, Ἀθήνα 1990, σσ. 620-624· Γεώργ. Ζώρας, Ὁ ἀπαγχονισμός τοῦ πατριάρχου Γρηγορίου Ε΄ εἰς ἔκθεσιν τοῦ Ὁλλανδοῦ ἐπιτετραμμένου Κων/πόλεως, χ.ο., 1976· Βασ. Σφυρόερας, «Γρηγόριος Ε΄», Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό, τ. 3, Ἐκδοτική Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1990, σσ. 212-213· Νεώτερον Ἐγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ἡλίου, Ε΄, Ἥλιος, Ἀθήναι χ.χ., σσ. 673-676· Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάννικα, τ. 19, Πάπυρος, Ἀθήνα 1996, σσ. 242-244· Τ.Α. Γριτσόπουλος, «Γρηγόριος ὁ Ε΄», Μνημοσύνη, ΣΤ΄ (1976/77), σσ. 299-332· Ἀθ. Κιρμιζής, «Ὁ Πατριάρχης Γρηγόριος ὁ Ε΄ καί τό εἰκοσιένα», Κοινωνία, ἔτ. ΚΖ΄ (Ἀπρίλ-Τούν.) 1984, σ. 164.

54. Σχετικά μέ τή διαταγή τοῦ Σουλτάνου Μαχμούτ Β΄ περί ἀπαγχονισμοῦ τοῦ Πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄ καί ἄλλων ἀνώτερων κληρικῶν καί περί τῆς ἐξαπολύσεως γενικῶν διωγμῶν κατά τῶν χριστιανῶν βλ. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ΙΒ΄, ὅπ.π., σσ. 131-135· Thomas Gordon, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης, Α΄, μετ. Ἀλεξ. Κατσώνη, Ἀρχιπέλαγος, Ἀθήνα 2010, σσ. 99-100. Ἀπεικόνιση τοῦ ἀπαγχονισμοῦ τοῦ Πατριάρχη Γρηγορίου τοῦ Ε΄, πού φυλάσσεται στή Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, συνοδεύεται ἀπό τήν ἐπεξήγηση: «Κατά τό χλιοστόν ὀκτακοσιοστόν εἰκοστόν πρῶτον ἔτος τοῦ Σωτήρος μετὰ τήν θεϊάν λειτουργίαν τῆς ἡμέρας τοῦ Πάσχα προσέταξεν ὁ Μαχμούτης Δεύτερος νά κρεμάσωσιν ἐπί τῆς πύλης τῆς Μητροπόλεως τόν Γρηγόριον Πατριάρχη τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τήν τοιαύτην τραγικήν πράξιν βλέπων ὁ θηριώδης τῶν Τούρκων ὄχλος ἐχειροκρότει καί ἔχαιρε» βλ. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ΙΒ΄, ὅπ.π., σ. 131. Ὁ ἱστορικός τῆς Ἐπαναστάσεως Σπυρίδων Τρικούπης περιγράφει τή δολοφονία τοῦ Πατριάρχη ὡς ἐξῆς: «...ἐξετελέσθη ἡ καταπλήξασα καί καταταράξασα τόν χριστιανικόν ὅλον κόσμον μαιοφονία τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας τό ἑβδομηκοστόν ἔτος διανύοντος... Τρεῖς ἡμέρας ἔμεινε τό λείψανον κρεμάμενον· τήν δέ τετάρτην τό καθεῖλεν ὁ ἀγχιονιστής ἐπί σκοπῶ νά τό ρίψῃ εἰς τήν θάλασσαν, διότι οἱ κατά διαταγήν τῆς ἐξουσίας κρεμάμενοι ἢ ἀποκεφαλιζόμενοι δέν ἀξιοῦνται ταφῆς» βλ. Σπ. Τρικούπης, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, Α΄, Γιοβάνης, Ἀθήναι 1978, σσ. 86-87. Ὁ Francois Rouqueville περιγράφει τό γεγονός ὡς ἐξῆς: «οἱ γενίτσαροι τότε βάλλοντες κραυγήν ἰσχυράν σπεύδουσι καί συλλαμβάνουσι τόν περιβεβλημένον τήν ἀρχιερατικὴν στολήν Πατριάρχη, σύρουσι καί περιβάλλουσι τόν τράχηλον αὐτοῦ διά καταλλήλου βρόχου, καί ἀπαγχονίζουσιν αὐτόν πρό τῆς θύρας τῶν Πατριαρχείων ὑπό τὰς ἀνευφημίας φρενητιῶντος λαοῦ, ὅστις βλα-

παραμένει κλειστή σέ ένδειξη τιμής και μνήμης. Τό σκηνώμα του διαπομπεύτηκε, σύρθηκε στους δρόμους τής Πόλης, σκυλεύτηκε επί τρεις ήμέρες και τελικά ρίχτηκε στόν Βόσπορο, από όπου ανασύρθηκε, προς απόδοση έπικηδειών τιμών και ένταφιασμό του, από πλήθος πιστών στην Όδησό τής Ρωσίας.⁵⁵ Η βάνουση δολοφονία του Πατριάρχη είχε τεράστια απήχηση σέ όλη

σφημεί τήν θειότητα του Χριστού». Fr. Rouqueville, Ιστορία τής Έλληνικής Έπαναστάσεως: ήτοι ή Αναγέννησις τής Ελλάδος, Β', μετ. Ξενοφ. Ζύγουρας, Αντ. Γεωργ. & Παναγ. Τζελάτου, Τύπ. Αναστ. Τρίμη, έν Αθήναις 1890, σ. 235. Ο George Finlay αναφέρεται επίσης στή δολοφονία του Πατριάρχη: «Ενώ ό νέος πατριάρχης ανέλάμβανε τήν αρχήν, ό καθαιρεθείς ήγετο εις σφαγήν. Έκρεμάσθη από τό άνώφλιον τής πύλης των Πατριαρχείων, μετά τινός φετῶ ή άποφάσεως καταδίκης, προσηρτημένης επί του στέρνου του. Ο γηραιός έδέχθη τόν θάνατον μετ' άξιοπρεπούς γενναιοκαρδίας και εύσεβοϋς έγκαρτερήσεως. Η συνείδησις του ήτο έν ειρήνη, διότι έφρόνει ότι είχε πράξει τό καθήκον του ως χριστιανός ιερεύς άποκρύπτων από του άπίστου μονάρχου τήν ύπαρξιν συνωμοσίας όρθοδόξων...» βλ. G. Finlay, Ιστορία τής Έλληνικής Έπαναστάσεως, Α', όπ.π., σ. 233.

55. Σχετικά μέ τόν διασυρμό και τή διαπόμπευση του ίεροϋ σκηνώματος του Πατριάρχη Γρηγορίου του Ε' βλ. G. Finlay, Ιστορία τής Έλληνικής Έπαναστάσεως, Α', όπ.π., σσ. 233-234: «Τό σώμα του Γρηγορίου έμεινε δημοσία έκτεθειμένον επί τρεις ήμέρας. Τότε παρεδόθη εις τούς Έβραίους, όπως συρθή εις τάς άγυιάς και ρίφθη εις τήν θάλασσαν. Τό βδελυρόν τουτο έργον καθίσταται πηγή φρικαλέας ήδονής εις τόν Έβραϊκόν συρφετόν έν Κωνσταντινουπόλει, ως έκ του σφοδρού μίσους του επικρατούντος μεταξύ Έλλήνων και Ιουδαίων ανά τήν Ανατολήν». Ο Fr. Rouqueville αναφέρει σχετικά: «Τή 24η Απριλίου, έπειδή τά ίερά των βασανισθέντων λείψανα έμενον άνηοτημένα επί τρεις ήμέρας επί των άγchonών, ό μέγας Βεζύρης Μπεντερλής διάταξε ν' άποσπάσωσιν αυτά εκείθεν και παραδώσωσι τό του Πατριάρχου εις Ιουδαίους...εις οϋς επέβαλον νά σύρωσιν διά των όδων και ρίψωσιν άκολούθως αυτό εις τήν θάλασσαν... Οϋτω φρικωδώς λίαν έβλεπέ τις τά σώματα του τε Πατριάρχου και των λοιπών μαρτύρων, μολυνόμενα διά χειρών βεβήλων, συρόμενα έντός πηλού των ρυάκων και χρησιμεύοντα ως παίγνιον του άγρίου μίσους των άπογόνων του θεοκτόνου λαού... Τέλος άφικομένης τής συνοδείας παρά τήν παραλία, τό λείψανον του Γρηγορίου κεκαλυμμένον υπό περιττωμάτων ήττον δυσάρεστον, ή αί ύβρεις, τάς όποιίας έξετόξευον κατ' αυτού, έρρίφθη εις τήν θάλασσαν· άλλ' ό όφθαλμός των συνοδουσάντων πιστών δέν έβράδυνε νά επανεύρη και αναλάβη τό σεπτόν λείψανον, εις τό όποιον ν' άποδώσωσι σέβας και έπικηδειούς τιμάς άνταξίας τής θέσεως, ήν κατείχεν έν τῷ Χριστιανικῷ κόσμῳ ό άείμνηστος Γρηγόριος ό Ε'». Βλ. Fr. Rouqueville, Ιστορία τής Έλληνικής Έπαναστάσεως: ήτοι ή Αναγέννησις τής Ελλάδος, Β', όπ.π., σσ. 236-237. Ο Ιωάννης Φιλήμων αναφέρεται στόν έντοπισμό του Πατριάρχη από τόν Πρωτοσύγκελλό του Σωφρόνιο, στην άνέλκυση του λειψάνου του από τά ύδατα του Γαλατά και τήν επιβίβασή του σέ ελληνικό ίόνιο πλοίο του Ιωάννου Σκλάβου, τό όποιο και απέπλευσε προς τόν Εϋξεινο Πόντο στό λιμάνι τής Όδησοϋ βλ. σχετικά Ιωάν. Φιλήμων, Δοκίμιον Ιστορικόν περί τής Έλληνικής Έπα-

τήν Εὐρώπη καί ξεσήκωσε θύελλα ἀντιδράσεων.⁵⁶

Ὅκτῳ ἡμέρες ἀργότερα, ἦτοι στίς 18 Ἀπριλίου 1821, συνελήφθη καί ὁ προκάτοχός του στόν πατριαρχικό θρόνο Κύριλλος ὁ ΣΤ', ὁ ὁποῖος εἶχε νωρίτερα ὑποχρεωθεῖ ἀπό τόν Σουλτάνο σέ παραίτηση καί διέμενε στήν Ἀδριανούπολη. Θεωρήθηκε καί ἐκεῖνος συνυπαίτιος καί συνωμότης καί κρεμάστηκε δημοσίως στήν πύλη τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μεγάρου στήν Ἀδριανούπολη μαζί μέ τόν Πρωτοσύγκελλό του.⁵⁷ Στό διάταγμα τοῦ Σουλτάνου πού στάλθηκε

ναστάσεως, Γ', ὄπ.π., σσ. 226-227. Ὁ Fr. Rouqueville ἀναφέρεται διεξοδικά στήν ἀνάσυρση τῆς σοροῦ ἀπό τά ὕδατα τῆς Προποντίδας, στήν ἀπόδοση τιμῶν στό ἱερό λείψανο τοῦ Πατριάρχη Γρηγορίου τοῦ Ε', στούς ἐπικήδειους λόγους, στήν τελετή καί τόν ἐνταφιασμό του στόν Ναό τῆς Μεταμορφώσεως στήν Ὁδησό τήν 18^η Ἰουνίου 1821, κατόπιν διαταγῶν τοῦ εὐσεβάστου Αὐτοκράτορος πασῶν τῶν Ρωσιῶν, Ἀλεξάνδρου τοῦ Α'. Βλ. Fr. Rouqueville, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως: ἦτοι ἡ Ἀναγέννησις τῆς Ἑλλάδος*, Γ', ὄπ.π., σσ. 60-63. Βλ. ἐπίσης σχετικά μέ τήν κηδεῖα τοῦ Πατριάρχη καί τήν ἀπόδοση τιμῶν στήν Ὁδησό: *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, ΙΒ', ὄπ.π., σσ. 133-135.

56. Σχετικά μέ τίς ἀντιδράσεις πού πυροδότησε ἡ δολοφονία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχη βλ. Th. Gordon, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης*, Α', ὄπ.π., σ. 100: «Ἡ ἀξιοθρήνητη μοῖρα τοῦ Γρηγορίου προκάλεσε ἀπανταχοῦ τῆς Εὐρώπης βαθιά αἰσθήματα τρόμου καί οἴκτου, ἐνῶ πολλαπλασίασε τήν ἐχθρότητα τῶν Ἑλλήνων σέ τέτοιον βαθμόν ὥστε ἡ συμφιλίωση μέ τήν Πύλη νά εἶναι πλέον ἀδύνατη. Ἡ ἐνέργεια τοῦ Σουλτάνου, νά ὀδηγήσει μαζικά στόν θάνατο τούς ἀνώτατους ἐκκλησιαστικούς ἀξιωματούχους, σύμβολα εὐλάβειας γιά τόν λαό, ὑπῆρξε ἀπάνθρωπη καί ἀσύνητη». Στό ἴδιο θέμα ἀναφέρεται καί ὁ G. Finlay ὡς ἐξῆς: «Τέλος ἐπῆλθε μία θανατική ἐκτέλεσις ἣτις ἐπροξένησε ῥίγος φρίκης ἀπό τοῦ κέντρου τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῶν βουνῶν τῆς Ἑλλάδος, καί τῶν ἀνακτόρων τῆς Πετροπόλεως. Τήν Κυριακήν τοῦ Πάσχα, 10 Ἀπριλίου, ὁ Πατριάρχης Γρηγόριος ἀπηγχονίσθη, ἤ, ὅπως λέγουσιν οἱ Ὀρθόδοξοι, ἐμαρτύρησε, κατὰ διαταγήν τοῦ Σουλτάνου, ὡς συμμετασχόν εἰς τά ἐπαναστατικά σχέδια τῶν Ἐταριστῶν» βλ. G. Finlay, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, Α', ὄπ.π., σ. 233. Ὁ ἱστορικός Δημήτρης Φωτιάδης ἀναφέρεται στήν ἀπήχηση τῆς δολοφονίας τοῦ Πατριάρχη στόν λαό: «Ἡ ἀγχόνη πού πῆρε τή ζωή του (Πατριάρχη Γρηγορίου τοῦ Ε') ἀντί νά ἀπελπίση τό ἀγωνιζόμενο ἔθνος, ἀντίθετα χαλύβδωνε τήν ἀπόφασή του νά ζήσῃ ἐλεύθερο ἢ νά πεθάνῃ» βλ. Δημ. Φωτιάδης, *Ἡ Ἐπανάστασις τοῦ '21*, Α', Μέλισσα, Ἀθήνα χ.χ., σ. 410.

57. Σχετικά μέ τόν ἀπαγχονισμό τοῦ πρώην Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Κυρίλλου τοῦ ΣΤ' βλ. Th. Gordon, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης*, Α', ὄπ.π., σ. 101: «Στήν Ἀδριανούπολη, ὁ πρώην Πατριάρχης Κύριλλος, οἱ πρωτοπρεσβύτεροί του, ὁκτῳ ἄλλοι κληρικοί καί εἴκοσι ἔμποροι ἀπαγχονίστηκαν τήν ἴδια ἡμέρα, στίς 3 Μαΐου, μπροστά στή Μητρόπολη». Βλέπε ἐπίσης G. Finlay, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, Α', ὄπ.π., σ. 238: «Ἐν Ἀδριανουπόλει, ἐκπτώτος πατριάρχης, ὁ Κύριλλος, ἐθανατώθη, καί ἡ ἐκτέλεσις του ἐχρησίμευσεν ὡς σημεῖον εἰς τούς φανατικούς ὅπως σκυλεύσωσιν τούς Ἑλληνας εἰς τήν πόλιν καί τά περιχώρα». Ὁ Σπ. Τρικούπης ἀναφέρει: «Διέτριβεν ἐν τῇ Ἀδριανουπόλει ὁ πρώην οἰκουμενικός πατριάρχης Κύριλλος ὃς εἶχεν μεγάλην ὑπόλη-

πρός τόν Νομάρχη Ἀδριανουπόλεως δινόταν ἡ ἐντολή νά ἐκτελεστοῦν περίπου τριάντα ἱερωμένοι καί προύχοντες τῆς περιοχῆς. Ταυτοχρόνως μέ τόν ἀπαγχονισμό τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου, ἦτοι τήν Κυριακή τοῦ Πάσχα ἤ καί λίγες ἡμέρες ἀργότερα, θανατώθηκαν οἱ ἀρχιερεῖς Δέρκων Γρηγόριος, Ἐφέσου Διονύσιος, Ἀδριανουπόλεως Δωρόθεος, Ἀγχιάλου Εὐγένιος καί Νικομηδείας Ἀθανάσιος.⁵⁸

φιν· ἀλλ' αὐτή ἡ ὑπόληψις τόν ἀνέδειξεν ἐνώπιον ἐξουσίας τιμωρούσης τήν ἀρετήν ἄξιον θανάτου καί τόν ἀνεβίβασεν εἰς τό πῆγμα τῆς ἀγχόνης κατὰ τήν αὐθαίρετον προσταγήν τῆς ἐξουσίας» βλ Σπ. Τρικούπης, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, Α', ὄπ.π., σ. 96. Ἐπιπλέον πληροφορίες γιά τόν Κύριλλο τόν ΣΤ' καί τή θανάτωσή του βλ. *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ΙΒ', ὄπ.π., σ. 136 καί Γρηγ. Εὐθυμίου, «Θρακικά εὐρήματα καί ἀνασκαφές», κεφ. δ', «Ὁ Ἐθνομάρτυς Κύριλλος ὁ ΣΤ'», Ἀρχεῖο Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καί Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ ΙΣΤ' (1951), σσ. 128-137. Ἕλληνας πού μέ χίλιες δύο προφυλάξεις ἔφθασε στήν Ἀδριανούπολη γιά νά καταταγεῖ στόν στρατό τοῦ Ἀλέξ. Ὑψηλάντη ἀφηγεῖται τή δολοφονία τοῦ σεβάσμιου πρώην Πατριάρχου Κων/πόλεως Κυρίλλου ΣΤ' βλ. Λαΐου, *Ἀνέκδοτες ἐπιστολές*, σσ. 112-113 στό Ἀπόστ. Βακαλόπουλος, *Ἐπίλεκτες Βασικῆς Ἱστορικῆς Πηγῆς τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως (1813-1825)*, Α', Βάνιας, Θεσ/νίκη 2000, σσ. 317-318. Ἐπίσης ὀνόματα καί φρικιαστικές λεπτομέρειες τῶν γεγονότων μπορεῖ νά διαβάσει κανεῖς στό δημοσίευμα: Ἄωνόμου, *Χειρόγραφον τοῦ 1821 ἔτους, στήν Πανδώρα 14 (1863-1864)*, σσ. 199-205.

58. Ὁ Σπυρίδων Τρικούπης ἀναφέρει σχετικά μέ τή δολοφονία αὐτῶν τῶν ἀρχιερέων: «Τήν αὐτήν Κυριακήν τοῦ Πάσχα ἐκρέμασεν ἡ Πύλη καί τρεῖς τῶν φυλακισθέντων ἀρχιερέων, τόν Ἐφέσου, τόν Ἀγχιάλου καί τόν Νικομηδείας. Ὁ τελευταῖος οὗτος, ὑπέργηρος ὢν, πρὶν φθάσῃ εἰς τόν τόπον τῆς ποινῆς, πεσὼν κατὰ γῆς ἐξεψύχησεν, ἀλλά καί νεκρός ἐκρεμάσθη· τόσον δέ ἐλύσσω οἱ Τοῦρκοι κατ' ἐκείνας τάς ἡμέρας». Βλ. Σπ. Τρικούπης, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, Α', ὄπ.π., σ. 88. Ὁ Σπ. Τρικούπης ἀναφέρεται καί σέ λοιπές δολοφονίες ἀρχιερέων: «Τήν Τρίτην δέ τοῦ μαΐου, ἀπεκεφάλισεν ἡ Πύλη τόν ὑπερεκατονταετῆ ἐπίσκοπον Μυριουπόλεως καί τήν ἐπαύριον διέταξε νά κρεμασθῶσι καί οἱ λοιποὶ φυλακισθέντες ἀρχιερεῖς, ὁ Δέρκων, ὁ Ἀδριανουπόλεως, ὁ Τυρνόβου καί ὁ Θεσσαλονίκης... Τήν αὐτήν ἡμέραν ἐκρέμασεν ἡ Πύλη καί τόν πιστόν ἀρχιδιάκονον τοῦ πατριάρχου Γρηγορίου, Νικηφόρον». Βλ. Σπ. Τρικούπης, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, Α', ὄπ.π., σσ. 91-92. Ὁ Fr. Rouqueville ἀναφέρεται στοὺς βασιανισμούς πού ὑπέστησαν οἱ ἀρχιερεῖς πρὶν ἀπό τόν ἀπαγχονισμό τους, βλ. Fr. Rouqueville, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως: ἦτοι ἡ Ἀναγέννησις τῆς Ἑλλάδος*, Β', ὄπ.π., σσ. 235-236: «Ἡ κεφαλή τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀγχιάλου Ἀθανασίου περιβάλεται διὰ στεφάνου ἐξ ἀλύσεως, τήν ὁποῖαν σύρουσι βιαίως, Διονύσιος ὁ Καλιάρχης, ἀρχιεπίσκοπος Ἐφέσου καί ὁ πλουσιώτερος τῶν Ἑλλήνων ἱεραρχῶν ἐβασανίσθη διὰ θερμῶν λαβίδων, ἐνῶ σχίζουσιν συγχρόνως τήν κοιλίαν τῶν δύο ἄλλων ἐπισκόπων πτύοντες αὐτούς κατὰ πρόσωπον... Ἐξάγουσι τούτους ἐκ τοῦ δεσμοτηρίου. Προβαίνουσι προσευχόμενοι καί παραδίδουσι τάς ἱεράς αὐτῶν κεφαλὰς εἰς τήν χεῖρα τῶν δημίων. Οἱ ἄγιοι ἱεράρχαι περιβεβλημένοι τά ἱερατικά αὐτῶν ἐνδύματα ἀπηγχονίσθησαν ἐπὶ

Ἐπίσης κατόπιν διαταγῆς τοῦ Σουλτάνου ἀπαγχονίστηκε ὁ Μητροπολίτης Κύπρου Κυπριανός (9 Ἰουλίου 1821) καί ἀποκεφαλίσθηκαν οἱ ἐπίσκοποι Πάφου, Κιτίου καί Κυρηνείας.⁵⁹ Ὅλοι αὐτοί οἱ ἐπιφανεῖς ἀρχιερεῖς καί

ἀγχονῶν, ὅτινες ἐστήθησαν παρά τὰς θύρας διαφόρων ἐκκλησιῶν. Τὰς ἐπομένους ἡμέρας ὀλόκληρος ἡ Σύνοδος, συγκειμένη ἐκ δέκα γερόντων καί ὀκτώ ἱερέων διατελούντων ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ τῆς Μητροπόλεως, τὴν αὐτὴν ὑφίστανται τύχην». Ἐπίσης γιὰ τίς ἀποτρόπαιες δολοφονίες τῶν ἀνωτέρω ἀρχιερέων βλ. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, IB', ὄπ.π., σσ. 135-136· Th. Gordon, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης, Α', ὄπ.π., σ. 100. Σχετικὰ μέ τόν ἀπαγχονισμό τοῦ Ἐφέσου Διονυσίου βλ. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, IB', ὄπ.π., σσ. 34-35: «Ἀπαγχονίστηκε πρῶτος ἀπὸ τόν ἀνώτερο κλῆρο, ἐπειδὴ ἀνῆκε σέ φαναριώτικο γένος ὁ "καλοκάγαθος...φιλανθρωπότατος καί φιλομουσότατος πάντων τῶν ἀρχιερέων", ὅπως γράφει ὁ Κούμας, Ἐφέσου Διονύσιος Καλλιάρχης, πού ἀντιμετώπισε τό μαρτύριο μέ ἀταραξία». Ἐπιπλέον ὁ Fr. Rouqueville ἀναφέρεται συνολικά σέ δολοφονίες ἱεραρχῶν ὡς ἐξῆς: «Μετά τὴν δολοφονίαν τοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου ὁ Σουλτάνος βραδύτερον διέταξε νά σφάξωσιν τόν ἀρχιεπίσκοπον Ἐφέσου Διονύσιον, τόν ἀρχαῖον Θεσσαλονίκης Ἰωσήφ, ὡς καί ἑκατόν ὀγδοήκοντα πέντε ἐξάρχους καί ἡγουμένους τῶν ἐπισημοτέρων μονῶν τῆς αὐτοκρατορίας αὐτοῦ. Πολλοὶ ἱερεῖς ἐδηλητηριάσθησαν ἐν' ἀποκριβῇ ὁ ἀριθμὸς τῶν φονευθέντων» βλ. Fr. Rouqueville, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως: Μετάφρασις νέα συμπληρωμένη μέ 50 χρωματιστάς εἰκόνας ἐκ τῆς πινακοθήκης τοῦ Μονάχου, Ἐκδ. Χαιροπούλου, ἐν Ἀθήναις 1901, σ. 118. Ὁ ἱστορικός Παῦλος Καρολίδης συνδέει τὴν αἱματηρὴ θυσία τοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου τοῦ Ε' καί τῶν λοιπῶν ἀρχιερέων μέ τὴν ἐπιτυχία τοῦ Ἀγῶνα, βλ. Παῦλ. Καρολίδης, Σύγχρονος Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων καί τῶν λοιπῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς ἀπὸ 1821 μέχρι 1921, Α', Ἐρμῆς, ἐκ τοῦ τυπογρ. Βιτσιουνάκη, ἐν Ἀθήναις 1922, σ. 18: «...ὁ ἀγὼν ἐξετάθη κατ' οὐσίαν...διὰ τῶν μεγαλοπρεπῶν ἱερῶν θυσιῶν τῶν ἐκκλησιαστικῶν καί τῶν λαϊκῶν ἀρχηγῶν τοῦ Γένους, τῶν τελεσθεισῶν ἐν αὐτῷ τῷ πολιτικῷ κέντρῳ τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς, ὅπερ ἦν καί ἐθνικὸν κέντρον τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους, Κωνσταντινούπολις, Ἀδριανούπολις, Χίος, Σμύρνη, Κυδωνία, Κύπρος ὑπῆρξαν τὰ μεγάλα κέντρα τῶν τοιούτων θυσιῶν, αἵτινες ἐμμέσως καί ἠθικῶς οὐχ ἤττον τῶν ἡρωϊκῶν μεγαλουργημάτων συνετέλεσαν εἰς τὴν ὀριστικὴν ἐπιτυχίαν τοῦ ἀγῶνος, ἰδίως ἡ τοῦ ἀνωτάτου ἀρχηγοῦ τῆς Ἐκκλησίας καί τοῦ Γένους Πατριάρχου Γρηγορίου καί τῶν μετὰ τούτου μαρτυρησάντων ἀρχιερέων».

59. Σχετικὰ μέ τὴ δολοφονία τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Κύπρου Κυπριανοῦ καί τῶν λοιπῶν ἀρχιερέων βλ. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, IB', ὄπ.π., σσ. 135-136· Th. Gordon, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης, Α', ὄπ.π., σ. 100· Σπ. Τρικούπης, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, Α', ὄπ.π., σσ. 256-257: «Τὴν 9 Ἰουλίου ἔφεραν οἱ ὑπηρέται τῆς ἐξουσίας εἰς τὴν ἔμπροσθεν τοῦ διοικητηρίου πλατεῖαν τόν ἀρχιεπίσκοπον Κυπριανόν καί τοὺς τρεῖς ἄλλους ἀρχιερεῖς, τόν Πάφου, τόν Κυττίων καί τόν Κυρηνείας· καί τόν μὲν ἐκρέμασαν ἀπὸ τινος δένδρου ἀπέναντι τῆς πύλης τοῦ διοικητηρίου, τοὺς δὲ ἀπεκεφάλισαν... καί ἀφῆκαν κατὰ γῆς ἐρόμιμμένα τὰ πτώματα ὅλων ἡμέρας τινάς». Ὁ Th. Gordon ἀναφέρει: «Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου πέντε ἐπίσκοποι καί τριάντα ἕξι ἄλλοι

πολλοί άλλοι υπήρξαν τά ἐξιλαστήρια θύματα τῆς ἐκδικητικῆς μανίας τῶν Ὀθωμανῶν. Μακρὺς εἶναι καὶ ὁ κατάλογος τῶν ταπεινῶν κληρικῶν καὶ λαϊκῶν ποὺ ἀναδείχθηκαν σέ νεομάρτυρες, γιατί προτίμησαν νά ὑποστοῦν σκληρά βασανιστήρια καὶ φρικτὸ θάνατο παρά νά ἀπαρνηθοῦν τὴν πίστη τους καὶ νά ἐξιλαμισθοῦν.⁶⁰

Πολλοὶ ἱερωμένοι προέταξαν τά στήθη τους γενναῖα στὸν ἐχθρὸ καὶ ἔπασαν ἥρωικά ἀγωνιζόμενοι στὰ πεδία τῶν μαχῶν στίς ἄνισες ἀναμετρήσεις καὶ συγκρούσεις μέ τίς ὀθωμανικὲς δυνάμεις.⁶¹ Ὁ Ἐπίσκοπος Σαλῶνων Ἡσαΐας, Φιλικὸς καὶ ἀγωνιστής, καταγόμενος ἀπὸ τὴ Δεσφίνα τῆς Φωκίδος,

κληρικοί ἐκτελέστηκαν. Ἡ Λευκωσία καὶ ἡ Ἀμμόχωστος λεηλατήθηκαν, ἐνῶ τὸ σύνολο τοῦ νησιοῦ μετατράπηκε σέ θέατρο διαρπαγῶν καὶ αἱματοχυσίας» βλ. Th. Gordon, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης, Α', ὅπ.π., σ. 105. Ὁ Ἰωάννης Φιλήμων ἀναφέρεται διεξοδικά στίς δολοφονίες τῶν ἀρχιερέων καὶ στίς λεηλασίες ποὺ ὑπέστησαν τά μοναστήρια στὴν Κύπρο. Βλ. Ἰωάν. Φιλήμων, Δοκίμιον Ἱστορικόν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, Γ', ὅπ.π., σσ. 261-262: «Ἐμελλεν οὕτως, ἵνα μεταβληθῆ ὡσαύτως εἰς σφαγεῖον ἀνθρώπων καὶ ἡ πόλις τῆς Λευκωσίας. Ἐν τῇ πλατείᾳ τοῦ δικαστηρίου καὶ κατὰ τὴν πρώτην ἡμέραν ἀπηγχονίσθη ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κυπριανὸς καὶ ἐκαρτομήθησαν οἱ τρεῖς μητροπολίται, ὁ Πάφου, ὁ Κυτίου καὶ ὁ Κυρηνίας, μετὰ τῶν λοιπῶν ἀνωτέρων κληρικῶν, τεθείσης τῆς κεφαλῆς ἐκάστου ὑπὸ τά ὀπίσθια μέρη τοῦ πτώματος... Ὅλων τῶν ἀπαγχονισθέντων, σφαγέντων καὶ κατακρεουργηθέντων ἡ κινητὴ καὶ ἀκίνητος περιουσία, ὄλων τῶν μοναστηρίων τά ἱερά καὶ λοιπά ἀργυρᾶ καὶ χρυσᾶ σκεύη, μεγάλης ὄντας ἀξίας, ἐδημεύθησαν πρὸς ὄφελος τῆς πύλης, ἐδημοπρατήθησαν πρὸς πλουτισμὸν τῶν ἐνεργησάντων τὴν ἐκποίησιν αὐτῶν, καὶ εἰς τῶν ἐντοπίων ἀγάδων τὴν κυριότητα περιήλθον τά ἀκίνητα. Ἐγένετο, ὅ,τι ἐπεθύμουν οὗτοι».

60. Ὁ ἱστορικὸς Νίκος Σβορώνος διατυπώνει τὴν ἐξῆς ἄποψη σχετικά μέ τίς θυσίες τῶν νεομαρτύρων: «Οἱ Νεομάρτυρες, συχνὸ φαινόμενο τῆς ἐποχῆς, ποὺ δέχονται τὸν μαρτυρικὸ θάνατο γιὰ τὴ χριστιανικὴ τους πίστη, εἶναι συγχρόνως καὶ οἱ πρῶτοι ἐθνικοὶ ἥρωες τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ. Οἱ ἀκολουθίες τους παίρνουν συχνά τὸν χαρακτήρα ἐθνικοθηρησκευτικῶν ποιημάτων». Βλ. Νίκος Σβορώνος, Τὸ Ἑλληνικὸ Ἔθνος, Γένεση καὶ Διαμόρφωση τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Πόλις, Ἀθήνα 2004, σσ. 83-84.

61. Ὁ Νικόλαος Δραγούμης ἀναφέρεται στίς θυσίες τῶν ἱερωμένων στὸν Ἀγίωνα, βλ. Νικ. Δραγούμης, Ἱστορικαὶ Ἀναμνήσεις, Α', Τυπ. Λαζ. Βηλάρα, Ἀθήναι 1874, 49: «Ζῶσιν εἰσέτι εἰς τὴν μνήμην ἡμῶν τά μακάρια ὀνόματα καὶ τοῦ πρωτοστάτου τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας Παλαιῶν Πατρῶν, καὶ τοῦ προσενηγκόντος ἑαυτὸν ἐν Μεσολογγίῳ ἐκούσιον ὀλοκαύτωμα ἐπισκόπου Ῥωγῶν, καὶ τοῦ ἥρωικῶς πεσόντος ἀρχιμανδριτοῦ Δικαίου, καὶ τοῦ ἥρωικωτέρου Διάκου, καὶ τοῦ Ἀνδρούσης Ἰωσήφ, καὶ τοῦ Μεθώνης Γρηγορίου, καὶ τοῦ Ἄρτης Πορφυρίου, καὶ τοῦ Παροναξίας Ἱεροθέου, καὶ τοῦ Βρεσθῆνης Θεοδωρήτου καὶ ἄλλων». Ὁ Διονύσιος Κόκκινος παρατηρεῖ: «Οἱ αὐτοθυσιασθέντες χάριν τοῦ ἐθνικοῦ καθήκοντος κληρικοί, καθ' ὅλην τὴν περίοδον τῆς τουρκοκρατίας, ἀποτελοῦν ἥρωικὴν λεγεῶνα». Βλ. Διον. Κόκκινος, Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις, Α', Ἀθήναι 1931, σ. 25.

ἠγγήθηκε τῶν ἀγωνιστῶν στό πλευρό τοῦ Διάκου καί τοῦ Δυοβουνιώτη κρατώντας τόν Σταυρό στό χέρι καί στή σφοδρή σύγκρουση μέ τά στρατεύματα τοῦ Ὁμέρ-Βρυώνη στό ὕψωμα τῆς Χαλκωμάτας (περιοχή Ἀλαμάνας) τραυματίστηκε θανάσιμα καί ἔχασε τή ζωή του, ἐνῶ στήν ἴδια μάχη σκοτώθηκε καί ὁ ἀδερφός του, ὁ ἱερέας παπαῖ-Γιάννης (23 Ἀπριλίου 1821).⁶² Στήν ἴδια ἀναμέτρηση συνελήφθη ὁ Ἀθανάσιος Διάκος καί ὑπέστη τόν ἄγριο ἀνασκολοπισμό.⁶³ Ὁ Ἐπίσκοπος Σαλῶνων Ἡσαΐας καί ὁ Ἀθανάσιος Διάκος ὑπῆρξαν

62. Σχετικά μέ τή μάχη τῆς Ἀλαμάνας (23 Ἀπριλίου 1821), τόν θάνατο τοῦ Δεσπότη Ἡσαΐα καί τή σύλληψη τοῦ Ἀθανασίου Διάκου βλ. *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, IB', ὄπ.π., σσ. 107-109. Ὁ Σπυρίδων Τρικούπης ἀναφέρεται στή μάχη τῆς Χαλκωμάτας ὡς ἔξης. Βλ. Σπ. Τρικούπης, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, Α', ὄπ.π., σσ. 226-227: «Ὁ Πανουργιάς μετέβη εἰς θέσιν Χαλκωμάταν ἔχων συναγωνιστήν καί τόν ἀξιοσέβαστον ἐπίσκοπον Σαλῶνων Ἡσαΐαν, ὅστις πλήρης ζήλου ἠκολούθει τό στράτευμα εὐλογῶν καί θαρρόνων αὐτό εἰς τόν προκείμενον ἀγῶνα... Κατ' αὐτήν τήν πρώτην ἔφοδον οἱ ἐν Χαλκωμάτα ἐτράπησαν, συνελήφθησαν δέ καί πολλοί καί ἐσφαγιάσθησαν· ἐσφάγησαν συλληφθέντες καί ὁ Σαλῶνων Ἡσαΐας, ὁ ἀδελφός του καί ὁ ἀνεψιός του». Ὁ Χριστόφορος Περραιβός ἀφηγεῖται: «...ὁ σεβασμιώτατος Ἐπίσκοπος Σαλῶνων Ἡσαΐας, ὅστις καί ἔλαβε τόν ἴδιον στέφανον τῆς δόξης μέ τόν Διάκον, φυλάξας τήν θέσιν του κατά τό εὐώνυμον τοῦ Διάκου, ὅπου ὁ ἐχθρός διέβαινε τόν πόρον τοῦ ποταμοῦ· καί ἀφοῦ ἐθυσίασεν ἱκανούς, ἀπέθανε καί αὐτός μαχόμενος ὑπέρ πίστεως καί πατρίδος καί ὑπέρ τῶν ἰδίων λογικῶν του προβάτων». Βλ. Στρατηγός Χριστ. Περραιβός, *Πολεμικά Ἀπομνημονεύματα*, Βεργίνα, Ἀθήνα 1997, σ. 65. Λεπτομερεῖς πληροφορίες σχετικά μέ τόν Δεσπότη Σαλῶνων Ἡσαΐα πού σκοτώθηκε στή μάχη τῆς Ἀλαμάνας βλ. Τ. Λάμπας, *Ρουμελιῶτες στήν Ἐπανάσταση*, Ἀθήνα 1944, σσ. 9-42· *Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαίδεια*, IB', Δρανδάκης Πυρός, Ἀθήνα 1928, σ. 400· *Ἱστορικά* (Ἐλευθεροτυπία), "1821. Ἡ Κήρυξη τῆς Ἐπανάστασης", 229 (24 Μαρτίου 2004), σ. 25· Νικόλ. Φουσέκης, «Ὁ Δεσπότης Σαλῶνων Ἡσαΐας καί ἡ προσφορά του στό '21» στό *Ἡ προσφορά τοῦ Ἱεροῦ Κλήρου καί τῶν Ἱερῶν Μονῶν τῆς Φωκίδος στό ἔθνος καί τήν περιοχή τῆς στήν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας στήν ἐθνεγερσία τοῦ 1821 καί τή νεοελληνική περίοδο*, (Συνέδριο 23-25 Νοεμβρίου 2007, Ἄμφισσα, Πρακτικά), Ἄμφισσα 2010, σσ. 345-352. Γιά τόν ἀδελφό τοῦ Δεσπότη ἱερωμένο Παπαγιάννη πού ἔπεσε στήν ἴδια μάχη βλ. Ἰωάν. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ἱστορικόν περί τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, Γ', ὄπ.π., σ. 194.

63. Ὁ Σπ. Τρικούπης ἀναφέρεται στή σύλληψη καί τόν ἐπώδυνο θάνατο τοῦ Ἀθανασίου Διάκου βλ. Σπ. Τρικούπης, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, Α', ὄπ.π., σ. 229: «Συνελήφθη καί ὁ Διάκος καί ἀκούσας δέ ὅτι ἂν ἐτούρκευεν, ἐσώζετο, "Χριστιανός", ἀπεκρίθη, "ἐγεννήθηκα, καί Χριστιανός θ' ἀποθάνω". Ἠκολούθησε δέ μετά ταῦτα τήν πορείαν του καί ὑπέστη καρτεροψύχως πολυῶδον θάνατον τρεῖς ὥρας βασιανίζόμενος». Ἡ καλύτερη βιογραφία τοῦ Ἀθ. Διάκου εἶναι τό βιβλίο: Τ. Λάμπας, *Θανάσης Διάκος*, Ἀθήνα 1919. Ὁ ἀγωνιστής Ἰωάννης Μακρυγιάννης ἀφηγεῖται σέ λαϊκό ὕφος καί σέ γνήσιο ρουμελιώτικο γλωσσικό ἰδίωμα τή μάχη τῆς Ἀλαμάνας βλ. Ἰωάνν. Μακρυγιάννης, *Ἀπομνημονεύματα*, βιβλ. Α', Εἰσαγ.-Σχόλ. Σπ. Ἀσδραχᾶ, Καραβίας, Ἀθήνα χ.χ., σσ. 80-83:

πρότυπα του αδούλωτου έλληνισμού και λαμπρά παραδείγματα της προφοράς των ιερωμένων στον Άγώνα.

Ο φλογερός ρασοφόρος Αρχιμανδρίτης Γρηγόριος Δικαίος ή Παπαφλέσσας⁶⁴ προέβαλε σθεναρή αντίσταση στην προσπάθειά του να ανακόψει την πορεία των στρατευμάτων του Ίμπραήμ (3.000 πεζούς και ίππεις) προς την Τριπολιτσά και έπεσε ήρωικά μαχόμενος στη θέση Μανιάκι (20 Μαΐου 1825) μαζί με όλα του τά παλληκάρια (περίπου 1.500 άνδρες μή αξιόμαχους) και τον πιστό του ιερέα παπα-Γιώργη, αφού έμεινε άβοήθητος χωρίς άρκετούς

«Κι' όποιος είναι ζωντανός ακόμα θυμάται την μαχαίρα των άθανάτων Έλλήνων. Εαγόρασαν όλοι αύτηνοι οί γενναίοι άντρες τό αίμα του συναγωνιστού τους περίφημου Διάκου, όπου πρωτοκινήθη αυτός μ' όλίγους ανθρώπους κι' άπάντησε την πρώτη όρμή των Τούρκων, αυτός κι' ό αγείμνηστος Δεσπότης Σαλώνου. Αύτηνοι κι' ό άδελφός του Διάκου κι' ό Μπακογιάννης κι' ό Καλύβας κι' ό άδελφός του Δεσπότη κι' άλλοι άξιωματικοί μέ τούς όλίγους τους στρατιώτες έλιωσαν άπάνου εις τό γιοφύρι της Άλαμάνας πολεμώντας μέ τόσον πλήθος Τούρκων. Κι' ό περίφημος γενναίος Διάκος, αφού τελείωσε τον τζεμπιχανέ, καταπληγμένος και μισοσκοτωμένος τον έλαβαν ζωντανόν οί Τούρκοι και τον παλούκωσαν. Στην θέσιν όπου έπέθανες έσύ, Λεωνίδα, μέ τούς τριακόσιους σου, πέθαναν κι' αύτηνοι διά την θρησκεία και πατρίδα». Επίσης σχετικά μέ την ήρωική αντίσταση του Διάκου στη μάχη των Θερμοπυλών μέχρι θραύσεως της σπάθης του, τή σύλληψη και τον βασανιστικό θάνατό του βλ. Ί. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ίστορικών περί της Έλληνικής Έπαναστάσεως*, Γ', όπ.π., σσ. 195-196. Στρατηγός Χριστ. Περραιβός, *Πολεμικά Απομνημονεύματα*, όπ.π., σσ. 64-68. Αναστ. Γούδας, *Στερεοελλαδίτες Πολέμαρχοι του 1821*, Βεργίνα, Άθήνα 1997, σσ. 17-19.

64. Σχετικά μέ τον βίο και τή δράση του Παπαφλέσσα βλ. Φώτιος Χρυσανθόπουλος ή Φωτάκος-Αναστ. Γούδας, *Βίος Παπαφλέσσα*, Βεργίνα, Άθήνα 1996. Ο Fr. Rouqueville περιγράφει τίς δεήσεις του Παπαφλέσσα προς τον Θεό πριν από τή μάχη. Βλ. Fr. Rouqueville, *Histoire de la régénération de la Grèce*, tom. ij, Paris 1824, σ. 186: «Ο δέ Δικαίος ύπενθυμίζων εις τούς Έλληνας τι όφείλουν εις τον Θεόν και την πατρίδα, έξώρχιζεν αυτούς να νικήσωσιν ή να άποθάνωσιν υπό την σημαίαν του Χριστού. Μόλις άποπερατώσας τούς έξορκισμούς τουτους και εύλογήσας τούς Χριστιανούς έτέθη επί κεφαλής αυτών και έβάδιζε κατά των έχθρών, ψάλλον τό "δεύτε παιδες Έλλήνων"». Ο George Finlay σκιαγραφώντας τον χαρακτήρα και την προσωπικότητά του διατυπώνει έπαίνους αλλά και κατηγορίες για τον Αρχιμανδρίτη βλ. G. Finlay, *Ίστορία της Έλληνικής Έπαναστάσεως*, Α', όπ.π, σ. 189: «Ο δραστηριώτερος άπόστολος εις τον Μορέαν κατά τον χρόνον τουτον ήτο ό Αρχιμανδρίτης Γρηγόριος Δικαίος, κοινώς καλούμενος Παπαφλέσσας, κληρικός ήκιστα ιεροπρεπής, αλλά τολμηρός συνωμότης... Και όμως ό άνήρ ούτος, μεθ' όλων των κακών του, άπέδειξεν ότι ειχε και φιλοπατρίαν και γενναιότητα διά του έντίμου θανάτου του. Αφού ήδίκησεν και την πολιτικήν χρηστοήθειαν και την Όρθόδοξον Έκκλησίαν διά της διαγωγής του, έπεσεν επί του πεδίου της μάχης πολεμών άνδρείως προς αναχαίτισιν της προόδου του Ίμπραήμ Πασσά, όπως θ' αναγραφη εις μέλλουσιν σελίδαν».

ἄνδρες.⁶⁵ Λέγεται ὅτι τό σθένος καί ὁ ἠρωισμός του προκάλεσε τόν θαυμασμό τοῦ ἴδιου τοῦ Ἱμπραήμ Πασᾶ.⁶⁶

Ἄλλο παράδειγμα ἠρωισμοῦ ἀποτελεῖ ὁ Ἐπίσκοπος Μεθώνης Γρηγόριος Παπαθεοδώρου, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε δραστήριος Φιλικός καί Πρόεδρος τοῦ Βουλευτικοῦ τό 1824, συνελήφθη, ὕστερα ἀπό σθεναρή ἀντίσταση μέ ἄλλους Μεσσήνιους ἀρχηγούς, αἰχμάλωτος ἀπό τόν Ἱμπραήμ στό Ναυαρίνο στίς 29 Ἀπριλίου 1825. Ὑπέστη φυλακίσεις καί βασανισμούς ἐπί ἓνα ἐξάμηνο καί μαρτύρησε γιά τήν πατρίδα ἀρνούμενος νά προσκυνήσει καί νά ὑποταχθεῖ στούς ἐχθρούς.⁶⁷

Ὁ Ἐπίσκοπος Ρωγῶν Ἰωσήφ, βοηθός τοῦ Μητροπολίτου Ἄρτης Πορφυρίου, θεωρεῖται μία ἀπό τίς ἡγετικές μορφές τῶν "ἐλεύθερων πολιορκημένων" τοῦ Μεσολογγίου.⁶⁸ Ἡ ἐπισκοπή του ἦταν στήν Ἀχαΐα, ἀλλά βρέθηκε

65. Ὁ Παπαφλέσσας, ἂν καί δέν ἔφθανε ἡ ἀναμενόμενη βοήθεια ἀπό ἄλλους ὄπλαρχηγούς, ὁ ἴδιος ἦταν ἀποφασισμένος νά ἀγωνιστεῖ μέ τίς λιγοστες διαθέσιμες δυνάμεις του μέχρι ἐσχάτων. Βλ. Φώτιος Χρυσανθόπουλος ἢ Φωτάκος-Ἀναστ. Γούδας, *Βίος Παπαφλέσσα*, ὄπ.π., σ. 49: «Ἐγώ ἀπαξ ὠρκίστην νά χύσω τό αἷμα μου εἰς τήν ἀνάγκη τῆς πατρίδος μας, καί αὐτή εἶναι ἡ ὥρα. Εὐχομαι δέ εἰς τόν Θεόν, πρώτη μπάλα τοῦ Ἱμβραΐμ νά μέ πάρη εἰς τό κεφάλι». Σχετικά μέ τό γενναῖο καί παράτολμο ἐγχείρημα τῆς ἀντίστασης τοῦ Παπαφλέσσα στή θέση Μανιάκι (1825) ἀπέναντι στίς ὀρδές τοῦ Ἱμπραήμ βλ. G. Finlay, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, Α', ὄπ.π., σσ. 417-418. Ἐπίσης βλ. στήν ἀγγλική ἐκδοση τήν περιγραφή τῆς μάχης στό Μανιάκι: G. Finlay, *History of the Greek Revolution*, Blackwood and Sons, Harvard University 1861, σ. 75. Γιά γενικότερες πληροφορίες βλ. *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ΙΒ', ὄπ.π., σσ. 384-385.

66. Τό σχετικό περιστατικό περιγράφει ὁ Φωτάκος. Βλ. Φώτιος Χρυσανθόπουλος ἢ Φωτάκος-Ἀναστ. Γούδας, *Βίος Παπαφλέσσα*, ὄπ.π., σ. 53: «Μετά τό τέλος τῆς μάχης ὁ Πασᾶς μετέβη εἰς τό ὄχυρωμα τοῦ Ἀρχιμανδρίτου, ἐζήτησε καί εὔρε τό σῶμα του, τό ὁποῖον δέν εἶχε τήν κεφαλήν... Ἐβεβαιώθη δέ ὁ Ἱμβραΐμ ὅτι τό εὐρεθέν σῶμα ἦτο τοῦ Ἀρχιμανδρίτου ἀπό τόν ψυχογιόν αὐτοῦ Μιχαήλ Σταϊκόπουλον ἐκ Τριπόλεως. Ἀφοῦ δέ ὁ νεκρός καί ἡ κεφαλή του εὐρέθησαν, ὁ Πασᾶς διέταξε νά τόν σηκώσουν νά τοῦ δέσουν τό κεφάλι εἰς τόν λαμόν, νά πλύνωσι τά αἷματα ἀπό τά γένια του καί νά τόν ἐπιστηρίξουν εἰς ἓνα ξύλον, ὥστε νά φαίνεται ὅτι ἴσταται ὀρθός. Ἀφοῦ ἔγιναν ὅλα αὐτά ὁ νεκρός ἐφαίνετο ὡς νά ἦτο ζωντανός. Τότε ὁ Ἱμβραΐμ ἐστάθη ἀκίνητος καί ἄφωνος καί τόν παρετήρησε ὀλίγον, καί ἔπειτα ἐγύρισε καί εἶπε πρὸς τοὺς ἀξιωματικούς, οἱ ὁποῖοι ἦσαν ὀλόγουρά του· "τῷ ὄντι αὐτός ἦτον ἰκανός καί γενναῖος ἄνθρωπος· καί καλλίτερον ἦτον νά ἐπαθαίναμεν ἄλλην τόσην ζημίαν, ἀλλά νά τόν ἐπιάναμε ζωντανόν, διότι πολύ ἤθελε μᾶς χρησιμεύσει"».

67. Βλ. σχετική μελέτη: Κ. Καλαντζής, *Ὁ Μεθώνης Γρηγόριος Παπαθεοδώρου (1770-1825)*, Ἀθήνα 1939.

68. Τόν ἠρωϊκό ἐπίσκοπο Ρωγῶν Ἰωσήφ τόν ὕμνησαν οἱ μεγάλοι ξένοι ποιητές Βίκτωρ Οὐγκώ, Γουλιέλμος φόν Μύλερ κ.ἄ. βλ. Πάπυρος Λαρούς-Μπριτάννικα, τ. 31, Πάπυρος, Ἀθήνα 1996, σ. 91. Ἐπίσης βλ. Κώστ. Παπαδημητρίου, "Ἐπίσκοπος Ρωγῶν Ἰωσήφ: ἓνας ἀπό

στό Μεσολόγγι για να ενισχύσει και να έμψυχώσει τούς αγωνιστές κατά τη δεύτερη πολιορκία του. Ο ίδιος μαζί με τούς προκρίτους αποφάσισε την ήρωική έξοδο ξημερώματα της Κυριακής των Βαΐων στις 10 Απριλίου 1826, αφού πρώτα μετέλαβε τούς αγωνιστές των «Αχράντων Μυστηρίων». ⁶⁹ Τίς λεπτομέρειες της εξέδου υπαγόρευσε στον Μακεδόνα αγωνιστή Νικόλαο Κασομούλη, ο οποίος και τίς διέσωσε στα *Ένθυμήματα Στρατιωτικά*. Κατά την ώρα της ήρωικής εξέδου κάποιοι αποφάσισαν να γυρίσουν πίσω στην πόλη, όπου σφαγιαστήκαν από τούς βιαίως εισελθόντες Τούρκους και Αίγυπτίους. Μετά την εισβολή των Τουρκοαιγυπτίων στην πόλη ο Ρωγών Ίωσήφ μαζί με τον Χρήστο Καψάλη και άλλους Μεσολογγίτες αγωνιστές κατέφυγαν στο νησάκι του Άνεμόμυλου και εκεί αντιστάθηκαν επί τρεις ημέρες μέχρι που ανατίναξαν τελικά την πυριτιδαποθήκη παρασύροντας στον θάνατο συμπολεμιστές και Τούρκους εισβολείς. ⁷⁰ Τόν ίδιον τόν Επίσκοπο τόν βρήκαν οί έχθροί ήμιθανή και τόν κρέμασαν στις 13 Απριλίου 1826.

Ήρωικές σελίδες της ιστορίας γράφτηκαν και στους χώρους των μοναστηριών, όπου ή σθεναρή αντίσταση των μοναχών οδήγησε σε ανατινάξεις πυριτιδαποθηκών και σε όλοκαυτώματα προκειμένου να μην πιαστούν αιχμάλωτοι οί ίδιοι και οί συναγωνιστές τους από τούς Τούρκους.

τούς μάρτυρες της εξέδου της Ήρας πόλεως του Μεσολογγίου», *Όρθόδοξη Πορεία* 153 (Μαΐου-Ιουνίου 2015), από τό βιβλίο του Κ. Παπαδημητρίου, *Τελευταίες ώρες-τελευταία λόγια των αγωνιστών του '21*, Χατζηπέρης, Αθήνα 1993. Σχετικά με την ήρωική έξοδο των έγκλειστων Μεσολογγιτών και την ενθάρρυνσή τους από τόν Επίσκοπο Ρωγών Ίωσήφ βλ. G. Finlay, *Ιστορία της Έλληνικής Έπαναστάσεως*, Α', όπ.π., σσ. 446-449.

69. Ο Samuel Howe, Αμερικανός Φιλέλληνας και περιηγητής, σε ήμερολόγιο από τόν Αγώνα γράφει σχετικά: «Ο επίσκοπος και οί ιερείς έκοινώνησαν των άχράντων μυστηρίων όλους, ούτω δέ έτελείωσε και ή τελευταία προετοιμασία του θανάτου» βλ. Samuel Howe, *Ημερολόγιο από τόν Αγώνα, 1825-1829*, Εισαγωγή με παρουσίαση άνεχδόντων άποσπασμάτων Όδυσσ. Δημητρακοπούλου, Καραβίας, Αθήνα 1971, σ. 110.

70. Ο Samuel Howe περιγράφει την ήρωική αντίσταση και θυσία του επισκόπου Ρωγών Ίωσήφ στη νησίδα του Άνεμόμυλου βλ. Samuel Howe, *Ημερολόγιο από τόν Αγώνα, 1825-1829*, όπ.π., σ. 114: «Ο μύλος, έντός του οποίου πλείσται γυναίκες και άσθενείς εύρίσκοντο κεκλεισμένοι, άνετινάχθη και αυτός εις τόν άέρα, συμπαρασύρας εις την καταστροφήν πλήθος πολιορκουμένων και πολιορκητών». Σχετικά με την αντίσταση και τόν μαρτυρικό θάνατο του Επισκόπου Ρωγών Ίωσήφ βλ. Θεόφ. Σιμόπουλος, *Μάρτυρες και αγωνιστάι ιεράρχαι της Έλληνικής Έθνεγερσίας 1821-1829: συμβολή εις την νεωτέρα ιστορίαν του Έλληνικού Έθνους και της Όρθοδόξου Έκκλησίας*, Α', Σείριος, Αθήνα 1971, σσ. 416-432.

Στίς 13 Δεκεμβρίου τοῦ 1803 τό Σούλι βρισκόταν ὑπό τήν πολιορκία τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ. Ὑστερα ἀπό πολυήμερη ἄμυνα οἱ ἔγκλειστοι Σουλιῶτες στήν ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς λύγισαν ἀπό τήν πείνα καί τίς κακουχίες καί ἀναγκάστηκαν νά συνθηκολογήσουν μέ τή συμφωνία νά παραδώσουν τά ὄπλα τους καί νά φύγουν ἀπό τό Σούλι. Ὁ καλόγερος Σαμουήλ ἀπέρριψε ἀγέρωχα πρόταση τοῦ Ἀλῆ περί παραδόσεώς του μέ εὐνοϊκούς ὄρους καί προτίμησε τόν ἥρωικό θάνατο μαζί μέ πέντε λαβωμένους Σουλιῶτες, ἀνατινάζοντας τήν ἀποθήκη τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς στό Κούγκι. Ἡ αὐτοθυσία πέ-
ρασε στήν ἱστορία.⁷¹

71. Ὁ Χριστόφορος Περραιβός στηριζόμενος σέ μαρτυρίες αὐτοπτῶν μαρτύρων περιγράφει τό συμβάν τοῦ ὀλοκαυτώματος. Βλ. Χρ. Περραιβός, *Ἱστορία τοῦ Σουλίου συγγραφείσα παρά Χριστοφόρου Περραιβοῦ ὑποστρατήγου, ἐκδίδεται ἐπιστάσι, Κ. Ζησίου καθηγητοῦ, Τύποις & Ἀναλώμασι Π.Δ. Σακελλαρίου, ἐν Ἀθήναις 1889*, σσ. 109-110: «Μεθ' ἡμέρας τρεῖς τοῦ τραγικοῦ συμβάντος ἐξέτασεν ὁ Περραιβός εἰς τήν Πάργαν Σουλιώτην τινά ἡμιφλογισμένον σχεδόν ὑπό τῆς Πυρίτιδος, ἰστάμενον κατ' ἐκείνην τήν στιγμὴν ἐκτός τῆς θύρας τῆς πυριταποθήκης, ὁμοίως καί ἄλλους δύο συγγενεῖς του Σαμουήλ, οἵτινες τόν ἐβεβαίωσαν, ὅτι βαστῶν κηρίον ἀναμένον εἰς χεῖρας ἀνέβη μετά τὰς ἀπειλὰς τοῦ Τούρκου ἐπὶ τινός κιβωτίου ἀφ' ὅπου δούς τήν ἀπάντησιν εἰς τόν τοῦρκον ἔρριψε ταυτοχρόνως τό φυτῆλι τοῦ κηρίου ἐπὶ τό ἔδαφος, ἐνῶ ὑπῆρχε διεσκορπισμένη πυρίτις, καί οὕτω γέγονεν, ὃ γέγονε· διό ἡ ἀπάντησις πρὸς τόν τοῦρκον, καί ἡ τελευταία πιθανόν ἐπίγνωσις τῆς ἐκ τῶν προφητειῶν ἀπάτης ὑπῆρξαν, νομίζω, τά κύρια τοῦ τέλους του αἵτια». Ὁ George Finlay ἐστιάζει στή δυσπιστία τοῦ Σαμουήλ ἀπέναντι στοὺς ὄρους τῆς προτεινόμενης ἀπὸ τοὺς Τούρκους συνθηκολόγησις καί στό ἠθικό του σθένος βλ. G. Finlay, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, Α', ὅπ.π., σσ. 95-97: «Ὁ ἥρωας τοῦ Σουλίου ὑπῆρξεν εἰς ἱερεὺς καλούμενος Σαμουήλ, ὅστις εἶχε λάβῃ τό παράδοξον παρωνύμιον "ἡ Τελευταία Κρίσις"... Ἡ θρησκευτικὴ ζέσις ἦτο ἡ δεσπόζουσα ὄθησις τῆς ψυχῆς του... Ὁ Σαμουήλ ἠρνήθη νά δώσῃ ἐμπιστοσύνην εἰς πᾶσαν συνθηκολογίαν μέ τόν Ἀλῆν ἢ τοὺς υἱούς, τοὺς ὁποίους ἐγνώριζε μὴ τηροῦντας τοὺς ὄρκους των. Ἡ πτώσις τοῦ Σουλίου ἐφάνη νά δίδῃ πέρασ εἰς τήν ἀποστολήν του. Ὅταν οἱ Σουλιῶται κατέλιπον τό Κούγκι, ἀπῆλθεν εἰς τήν πυριταποθήκην του μέ ἀναμμένον πυρεῖον, δηλώσας ὅτι ἄπιστος δέν θά μεταχειρισθῇ ποτέ πυρίτιδα ἐμπιστευμένην εἰς τήν φύλαξίν του ἐναντίον Χριστιανῶν, καί ἀπέθανεν ἐν τῇ ἐκρήξει». Ὁ Fr. Rouqueville ἐστιάζει στή μαχητικότητα τοῦ Σαμουήλ καί στό ὀδυνηρὸ ἀποτέλεσμα τοῦ ὀλοκαυτώματος γιὰ τοὺς Ὀθωμανοὺς λόγω τῶν μεγάλων ἀπωλειῶν τους βλ. Fr. Rouqueville, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*: ἦτοι ἡ Ἀναγέννησις τῆς Ἑλλάδος, Α', ὅπ.π., σ. 132: «Ἐνῶ οἱ Σουλιῶται κατέλιμπανον τά ὄρη αὐτῶν, ὃ μὴ θελήσας νά ὑποχωρήσῃ εἰς τήν συνθήκην Σαμουήλ, προσεῖλκε τήν προσοχὴν τῶν ἀπίστων,... Ἐπεῖθεν ἐκεῖνος, ἐπὶ τεσσαράκοντα καί ὀκτώ ὥρας, τόν χεῖμαρρον τῶν βαρβάρων... καί ἐκεῖθεν ἐμάχετο, εἰς τήν ἀποθήκην τῆς πυρίτιδος τήν ὁποίαν ὁμως δέν ἠδύνατο νά ὑπερασπισθῇ. Ἐκεῖ ἔμπλεως ἱεροῦ πνεύματος παρακινεῖ νά ἐξορμήσῃσιν κατὰ τοῦ ἐχθροῦ ἔνθα ἐνδοξον εὖρον τόν θάνατον. Μόνος

Κατά τήν περίοδο τῆς ἀντιστασιακῆς δράσεως τῶν Κρητῶν, ὁ Μουσταφά Πασᾶς στράφηκε ἐναντίον τῶν μοναστηριῶν πού ἦταν καταφύγια χριστιανῶν καί ἀποθήκες πολεμοφοδίων καί τροφίμων. Ἡ Μονή Ἀρκαδίου, ὅπου βρίσκονταν 966 ψυχές μέ ἐπικεφαλῆς τόν ἀνθυπολοχαγό Ἰωάννη Δημακόπουλο καί τόν ἡγούμενο Γαβριήλ, πολιορκήθηκε στενά ἀπό 15.000 Τουρκαλβανούς καί Αἰγυπτίους. Μετά τήν ἀπόρριψη προτάσεων τῶν Ὀθωμανῶν γιά παράδοση ἀκολούθησε σφαγή τῶν ἐγκλείστων καί ἐν συνεχείᾳ γράφτηκε ἡ τελευταία πράξη τοῦ δράματος μέ τήν ἀνατίναξη τῆς μπαρουταποθήκης ἀπό τόν Κωστή Γιαμπουδάκη ἡ τόν Ἐμμανουήλ Σκουλά στίς 9 Νοεμβρίου 1866. Ὁ ἡγούμενος Γαβριήλ εἶχε σκοτωθεῖ πρίν ἀπό τήν ἀνατίναξη.⁷²

Ἡ συνεισφορά τοῦ Κλήρου στόν ἐθνικοαπελευθερωτικό Ἀγῶνα τοῦ 1821 εἶναι ἀποτυπωμένη καί καταγεγραμμένη στό Ἀπομνημονεύματα καί τά ιστοριογραφικά πονήματα τῶν Ἀγωνιστῶν καί τῶν Φιλελλήνων, πού ἔχουν ιδιαίτερη σημασία ὡς πρωτογενεῖς πηγές τῆς Ἱστορίας, παρά τό γεγονός ὅτι ἔχουν ὑποκειμενικό καί μεροληπτικό χαρακτήρα. Ἡ ἀναδίφηση στό Ἀπομνημονεύματα τῶν αὐτοπτῶν μαρτύρων παρουσιάζει ιδιαίτερο ἐνδιαφέρον καί φωτίζει πολύπλευρες πτυχές τῆς ἱστορικῆς δράσεως τῶν ἥρωικῶν προσωπικοτήτων.

Ὁ Φώτιος Χρυσανθόπουλος ἡ Φωτάκος, γραμματικός καί Α΄ ὑπασπιστής τοῦ Κολοκοτρώνη, στό ἔργο του *Βίοι Πελοποννησίων ἀνδρῶν καί τῶν ἔξωθεν εἰς τήν Πελοπόννησον ἐλθόντων κληρικῶν, στρατιωτικῶν καί πολιτικῶν τῶν ἀγωνισαμένων τόν ἀγῶνα τῆς Ἐπαναστάσεως* θεωρεῖ σημαντική τή συμβολή σύμπαντος τοῦ Κλήρου καί τῶν μοναχῶν στόν ἐθνικοαπελευθερωτικό Ἀγῶνα καί γράφει χαρακτηριστικά: «Οὕτως δέ ἐνεργεῖτο ἡ Ἑλληνική

ἐν μέσῳ τῶν ἐρειπίων τῆς πατρίδος του ἀπομείνας εἶδε προχωροῦντας τοὺς Μωαμεθανούς. Ἀνέμενε νά εἰσέλθωσιν εἰς τό ὄπλοφυλακεῖον, ἐν ᾧ χωρίς νά βλασφημῇ τήν ἀρετήν, ἔκοψε τό νῆμα τοῦ βίου αὐτοῦ ρίψας πῦρ ἐν τῇ πυρίτιδι ἥτις μετ' αὐτοῦ ἀνετίναξε καί πολλοὺς τῶν μωαμεθανῶν».

72. Σχετικά μέ τό ὄλοκαύτωμα τῆς Μονῆς Ἀρκαδίου βλ. ἐνδεικτικά τήν κάτωθι βιβλιογραφία: Τιμ. Βενέρης, *Τό Ἀρκάδι διά τῶν αἰώνων*, Πυρσός, Ἀθήνα 1938, σσ. 386-389· Ἰωάν. Κονδυλάκης, *Ἡ ὄλοκαύτωση τοῦ Ἀρκαδίου*, Φέξης, ἐν Ἀθήναις 1904, σ. 30· Θεοχ. Προβατάκης, *Τό Ἀρκάδι*, Γραφικῆς Τέχνης Μιχ. Τούμπης, Ἀθήνα χ.χ., σ. 67· Διον. Μαραγκουδάκης, *Τό ἱερόν καί ἥρωϊκόν τῆς Κρήτης Ἀρκάδι*, χ.τ. 1996· Ἀκαδημία Ἀθηνῶν: *Μνημεῖα Ἑλληνικῆς Ἱστορίας*, τ. 6^{ος}, τχ. Α΄, ἐπιμ. Ἐλευθ. Πρεβελάκη & Βασ. Πλαγιανάκου - Μπεκιάρη Ἐπαμειν. Ἄννινος, *Ἡ Πτώσις τοῦ Ἀρκαδίου*, Τυπ. "Κεφαλληνία", χ.τ. 1866, σ. 30· Μ.Ι. Μανούσακας, «Ἄγνωστα κεφάλαια τῆς παλαιότερας ἱστορίας τοῦ Ἀρκαδίου», *Νέα Ἐστία* 80, 1966, σσ. 1503-1518· Thomas Bledsoe, *The Story of the two heroic Monasteres Arkadi and Preveli*, Ἀθαν. Ἰωαννίδης, Ἀθήνα 1966, σ. 87.

ἐπανάστασις ἀπό ὅλας τάς τάξεις τῶν κληρικῶν, τῶν ἀρχιερέων δηλαδή, τῶν ἱερέων καί τῶν μοναχῶν τῶν μοναζόντων εἰς τά ἱερά καταγῶγια (δηλ. καταλύματα), τά ὅποια ἔγιναν κοινά διά τήν ἐλευθερίαν τήν ἐθνικήν»⁷³ καί στό ἔργο του Ἀπομνημονεύματα περί τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 ἐπισημαίνει: «Ὁ κληρός ἐσυμβούλευε καί ἐνουθέτει τό ἀπηλπισμένον Ἔθνος τήν καρτερίαν καί τήν ὑπομονήν. Ὁ λαός εἰς τήν θρησκείαν του εὔρισκε τήν ἀνάπαυσίν του, ὑποφέρων ὅλα τά δεινά τῆς τυραννίας μαζί μέ τόν κληρον του. Κατά δέ τήν ἐπανάστασιν πρῶτος ὁ κληρός ἐφάνη εἰς τόν ἀγῶνα μέ τόν σταυρόν καί μέ τήν σπάθην εἰς τάς χεῖρας διά νά σώσῃ τό πλανημένον ποιμνιον καί ὀδηγήσῃ αὐτό εἰς τήν ἐλευθερίαν του φυσικῶς, πολιτικῶς καί θρησκευτικῶς· αὐτός ἐφύλαξε τά γράμματα καί τήν γλῶσσαν... Τίς δέ δύναται νά κατηγορήσῃ τοιοῦτον θεόπεμπτον κληρον;»⁷⁴ Σέ ἕτερο ἀπόσπασμα τοῦ ἰδίου ἔργου ὑπογράμμίζει: «Ὁ ἀξιοσέβαστος Κληρός τῶν Ἑλλήνων χριστιανῶν εὐρίσκετο τότε παντοῦ ἐμπρός καί ἔδιδε τήν βαρύτητα καί τήν βεβαιότητα εἰς τόν σκοπόν τῆς ἐπαναστάσεως, καί ἔνεκα τούτου εἰς τούς Ἑλληνας ἐφαίνετο, ὅτι ἡ σημαία τῆς ἐπαναστάσεως εἶναι εἰς τάς χεῖρας τοῦ Θεοῦ διά τῶν λειτουργῶν τῆς θρησκείας του»⁷⁵ Στό προαναφερόμενο ἔργο του ὑπό τόν τίτλο Βίοι Πελοποννησίων ἀνδρῶν καί τῶν ἔξωθεν εἰς τήν Πελοπόννησον ἐλθόντων κληρικῶν, στρατιωτικῶν καί πολιτικῶν τῶν ἀγωνισαμένων τόν ἀγῶνα τῆς Ἐπαναστάσεως διαβάζουμε: «Εὐτυχισμένη ἦτον ἡ ἡμέρα τῆς ἐπαναστάσεως τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς, διότι καί τότε, καί πρό χρόνων ἀκόμη τό Ἔθνος εἶχε καί τόν θεόπεμπτον καί σεβάσμιον κληρον ὡς ὀδηγόν του. Οἱ λειτουργοί οὗτοι τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ τοῦ Ὑψίστου ἐφρόντισαν καί ἠτοίμασαν τό Ἔθνος των διά νά ἐπαναστατήσῃ, ν' ἀλλάξῃ τόν δεσπότην τῆς δουλείας του, τόν κατακτητήν τῶν ἐθνικῶν του δικαιωμάτων, καί τόν ὑβριστήν τῆς θρησκείας του καί τῶν ἱερῶν του... ὅτι ἄνευ τούτων δέν εἶναι πλέον δυνατόν νά ὑπάρξωμεν»⁷⁶

73. Φώτ. Χρυσανθόπουλος ἢ Φωτάκος, Βίοι Πελοποννησίων ἀνδρῶν καί τῶν ἔξωθεν εἰς τήν Πελοπόννησον ἐλθόντων κληρικῶν, στρατιωτικῶν καί πολιτικῶν τῶν ἀγωνισαμένων τόν ἀγῶνα τῆς Ἐπαναστάσεως, ἐπιμ. Στ. Ἀνδροπούλου, Ἐκ τοῦ Τύπ. Π.Δ. Σακελλαρίου, ἐν Ἀθήναις 1888, σ. 292.

74. Φώτ. Χρυσανθόπουλος ἢ Φωτάκος, Ἀπομνημονεύματα περί τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, Α', ὄπ.π., σ. 45.

75. Φώτ. Χρυσανθόπουλος ἢ Φωτάκος, Ἀπομνημονεύματα περί τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, Α', ὄπ.π., σ. 33.

76. Φώτ. Χρυσανθόπουλος ἢ Φωτάκος, Βίοι Πελοποννησίων ἀνδρῶν καί τῶν ἔξωθεν εἰς τήν Πελοπόννησον ἐλθόντων κληρικῶν, στρατιωτικῶν καί πολιτικῶν τῶν ἀγωνισαμένων τόν ἀγῶνα τῆς Ἐπαναστάσεως, ὄπ.π., σσ. 291-292.

Ὁ Ἐμμανουήλ Ξάνθος, ἓνας ἐκ τῶν ἰδρυτῶν τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας στά Ἀπομνημονεύματα γιά τήν Φιλική Ἐταιρεία γράφει: «Πρῶτοι ἐσήκωσαν εἰς τά ὄπλα καί ἐνεθάρρουναν τόν λαόν ὅλοι σχεδόν ἐκ τοῦ ἱερατικοῦ τάγματος, ἄνευ τῶν ὁποίων, ποτέ ὁ λαός δέν ἤθελε κινηθῆ, ἢ ἡδύνατο νά εὐδοκιμήσῃ».⁷⁷

Ὁ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης στή Διήγηση συμβάντων τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς ἀπό τά 1770 ἕως τά 1836 τονίζει τή συστράτευση ὄλων τῶν κοινωνικῶν τάξεων στόν Ἀγώνα, συμπεριλαμβανομένων τῶν κληρικῶν: «Πλησίον εἰς τόν ἱερέα ἦτον ὁ λαϊκός, καθήμενοι εἰς ἓνα σκαμνί, πατριάρχης καί τζοπάνης, ναύτης καί γραμματισμένος, ἱατροί καί ἄρρωστοι, κλεφτοκαπιτανέοι, προεστοί καί ἔμποροι... ἔπεσε εἰς τά τέσσερα δάκτυλα ὡς μιά βροχή, καταποντισμός, ἢ ἐπιθυμία τῆς ἐλευθερίας μας...»⁷⁸.

Ὁ Χρήστος Βυζάντιος στό ἔργο του Ἱστορία τῶν κατὰ τήν Ἑλληνικήν Ἐπανάστασιν Ἐκστρατειῶν καί Μαχῶν ὧν συμμετέσχεν ὁ τακτικός Στρατός ἀπό τό 1821 μέχρι τό 1833 ἀναφέρεται στό βαρῦ τίμημα πού πλήρωσε ὁ κλῆρος κατὰ τήν Ἐπανάσταση τόσο μέ τίς αἱματηρές θυσίες τῶν ἱερωμένων στόν βωμό τῆς ἐλευθερίας τοῦ Γένους, ὅσο καί μέ τίς λεηλασίες καί τούς βανδαλισμούς πού ὑπέστησαν οἱ ναοί ἀπό τήν ἐκδικητική μανία τῶν Ὀθωμανῶν: «Ἡ ἀπό τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως καί ἐντεῦθεν ἱστορία ἀπαριθμεῖ μυρία ὄσα θύματα πατριαρχῶν, ἀρχιερέων καί ἱερέων, ἀρπαγᾶς ἱερῶν ναῶν μεταποιουμένων εἰς τεμένη, δημεύσεις ὀλοκλήρων ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων καί ἀπείρων ἀρπαγῶν καί λεηλασιῶν».⁷⁹

Ὁ ἱστορικός τῆς Ἐπαναστάσεως Σπυρίδων Τρικούπης ἀναφέρεται στό ἠθικό σθένος καί τίς θυσίες τοῦ κλήρου κατὰ τή διάρκεια τοῦ ἐθνικοαπελευθερωτικοῦ Ἀγώνα: «Δέν δυνάμεθα νά μῆ θαυμάσωμεν τόν μέγαν χαρακτήρα, ὃν ὁ κλῆρος, ὁ θεῖος τῶ ὄντι κλῆρος, καί οἱ ἄρχοντες ἐπὶ τῆς καταδιώξεώς των ἔδειξαν. Ἐν μέσῳ τῶν δεσμῶν καί τῶν βασάνων, κατέμπροσθεν τῆς ἐπονειδίστου ἀγχόνης καί ὑπό τήν ἀνθρωποκτόνον ἀξίνην, πολλοί ἐξ αὐτῶν παρωρμῶντο ν' ἀρνηθῶσι τόν Χριστόν πρός διαφύλαξιν τῆς ζωῆς καί ἀπόλαυσιν πολλῶν ἄλλων ἐπίγειων ἀγαθῶν, ἀλλ' ὅλοι μέχρις ἑνός ἐπροτίμησαν τάς βασάνους καί τόν θάνατον»⁸⁰

77. Ἐμμ. Ξάνθος, Ἀπομνημονεύματα περί τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας, Βεργίνα, Ἀθήνα 1996, σ. 31.

78. Θεόδ. Κολοκοτρώνης, Διήγηση συμβάντων τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς ἀπό τά 1770 ἕως τά 1836, Προλεγόμενα Γεωργ. Τερτσέτη, Βεργίνα, Ἀθήνα 1996, σ. 21.

79. Χρ. Βυζάντιος, Ἱστορία τῶν κατὰ τήν Ἑλληνικήν Ἐπανάστασιν Ἐκστρατειῶν καί Μαχῶν ὧν συμμετείχεν ὁ τακτικός Στρατός ἀπό τό 1821 μέχρι τό 1833, Ἐκ Τυπογρ. Ἀ. Ἀντωνιάδου, ἐν Ἀθήναις 1874, σ. 4.

80. Σπ. Τρικούπης, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, Α', Γιοβάνης, Ἀθήναι 1978, σ. 93.

Ὁ Francois Rouqueville γράφει ἀναφορικά μέ τόν κλῆρο: «Ὁ κλῆρος ἦτο ἐπί κεφαλῆς ὄλων τῶν ἐπαναστατῶν, καί οἱ ἀρχηγοί αὐτοῦ ἠγίαζον τήν ὑπό τήν σημαίαν τοῦ Σταυροῦ ἀνταρσίαν. Παρήγοροι τοῦ λαοῦ ἐν ταῖς θλίψεσιν αὐτοῦ, στρατιῶται, πολιτικοί καί μάρτυρες ἀπό τοῦ θανάτου τοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου, διά τῆς ἡρωϊκῆς αὐτῶν διαγωγῆς ὑπεμίμνησκον τάς λαμπράς ἡμέρας τῆς ἀρχαίας ἐκκλησίας»⁸¹.

Καί οἱ νεότεροι ἱστορικοί τῆς Ἐπαναστάσεως, ὅπως ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, ὁ Παῦλος Καρολίδης, ὁ Διονύσιος Κόκκινος, ὁ Ἀπόστολος Βακαλόπουλος, ὁ Νίκος Σβορώνος συμφωνοῦν σύμπαντες στήν πολύμορφη καί πολυποίκιλη δράση, στήν ἐνεργό συμμετοχή τοῦ Κλήρου στό ριψοκίνδυνο ἐγχείρημα τοῦ Ἀγώνα καί στίς αἱματηρές του θυσίες, ὅπως καταδείχθηκε μέ τήν παράθεση σχετικῶν ἀποσπασμάτων ἀπό τά ἱστοριογραφικά πονήματά τους.

Ὁ μελετητής Μιχάλης Περάνθης διαπιστώνει ὅτι ἀπό ὄλους τούς Πατριάρχες πού ἐνθρονίσθηκαν ἀπό τήν Ἄλωση ὡς τόν Ἀγώνα μόνο δεκατρεῖς (13) ἀπεβίωσαν φυσιολογικά, ἐνῶ ὄλοι οἱ ὑπόλοιποι πέθαναν διά πνιγμοῦ, ἀπαγχονισμοῦ ἢ σφαγιασμοῦ καί κάποιοι ἄφησαν τήν τελευταία τους πνοή στή φυλακή ἢ στήν ἐξορία.⁸² Ἐπίσης ὁ μελετητής Πέτρος Γεωργαντζῆς σέ σχετική ἔρευνα πού διεξήγαγε διαπίστωσε ὅτι, ἐπί συνόλου διακοσίων ἀρχιερέων σέ ὄλη τήν ὀθωμανική ἐπικράτεια κατά τήν ἐποχή τῆς Ἐπαναστάσεως, οἱ ὀγδόντα ἕνας (81) εἶχαν μνηθεῖ στή Φιλική Ἐταιρεία, οἱ ἑβδομήντα τρεῖς (73) ἔλαβαν ἐνεργό μέρος στόν Ἀγώνα, οἱ σαράντα δύο (42) ὑπέστησαν διώξεις καί βασανισμούς καί οἱ σαράντα πέντε (45) θανατώθηκαν ἢ ἔπεσαν στά πεδία τῶν μαχῶν. Στό πόνημά του παρατίθενται ἀναλυτικοί κατάλογοι Ἀρχιερέων μαρτύρων-θυμάτων καί πεσότων στίς μάχες κατά γεωγραφική περιφέρεια τῆς Ἑλλάδος.⁸³

Ἐκτός ἀπό τίς πολλαπλές ἀναφορές τῶν ἱστοριογράφων καί ἀπομνημονευματογράφων τοῦ Ἀγώνα καί τῶν νεότερων ἱστορικῶν στήν πολυδιάστατη δράση τοῦ κλήρου καί στίς αὐτοθυσίες του κατά τήν Ἐπανάσταση, χρήσι-

81. Fr. Rouqueville, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως ἤτοι ἡ Ἀναγέννησις τῆς Ἑλλάδος*, Γ', μετ. Ἰωαν. Ζαφειρόπουλος, Γεωργ. Τζελάτου Φέξη, Τυπ. Τρίμη, ἐν Ἀθήναις 1890, σ. 250.

82. Μιχ. Περάνθης, *Τό Εἰκοσιένα: Ἀπό τή Σταύρωση στήν Ἀνάσταση*, Βιβλ. Ἐστίας Κολλάρου & Σία, Ἀθήνα 1971, σ. 72.

83. Πέτρ. Γεωργαντζῆς, *Οἱ Ἀρχιερεῖς καί τό Εἰκοσιένα: (ἀντίδραση ἢ προσφορά;)*, Ἐάνθη 1985, σ. 280. Ὁ κατάλογος τῶν ἀρχιερέων μαρτύρων καί θυμάτων τοῦ Ἀγώνα παρατίθεται στίς σσ. 274-279.

μες είναι και όρισμένες σχετικές μελέτες και άρθρα που κατά καιρούς έχουν δημοσιευθεί από έγκριτους μελετητές και έρευνητές.⁸⁴

Ίστορική, εύθυνοφόρος και λίαν άποτελεσματική υπήρξε ή άποστολή τής Έκκλησίας στην περίοδο τής τουρκοκρατίας και του Άγώνα, διότι έπαιξε καταλυτικό ρόλο, τόσο στην πνευματική άφύπνιση του Γένους, όσο και στην εκδήλωση τής έξεγερτικής και άγωνιστικής ροπής του ποιμνίου, μέσω του κηρύγματος, των διδαχών και τής πρώτοποριακής έπαναστατικής δράσεως των εκπροσώπων της.

Οι άσημοι ιερείς, οί ταπεινοί μοναχοί, οί έπιφανείς άρχιερείς και οί άνωτεροι κληρικοί, ως υπεύθυνοι, συνετοί και δραστήριοι πνευματικοί ταγοί του Γένους, συνέβαλαν τά μέγιστα εις τόν Άγώνα τής έλευθερίας καθώς κατήχησαν, παρότρυναν, κατηύθυναν και εύλόγησαν τούς Άγωνιστές, συμπορεύτηκαν, συμπαραστάθηκαν, συστρατεύτηκαν, έδρασαν γενναία και διέπρεψαν στά πεδία των μαχών, λαμβάνοντας μέρος σε σφοδρές και άνισες ένοπλες έξεγέρσεις και συγκρούσεις άπέναντι σε έναν άριθμητικά υπέρτερο αντίπαλο. Έπιπλέον συνέβαλαν με τό κήρυγμα και τίς διδαχές τους στη συντήρηση του έλληνορθοδόξου φρονήματος του Γένους προσφέροντας υπηρεσίες μοναδικές και άνεκτίμητες στό Έθνος και τήν πατρίδα. Άς τούς χρωστάμε αιώνια εύγνωμοσύνη και άς άντλοϋμε υπομονή και θάρρος άπό τό παράδειγμα και τήν αυτοθυσία τους για να σταθοϋμε και έμεις οί νεοέλληνες στητοί και όρθιοι, διατηρώντας τήν άξιοπρέπεια και τήν έθνική μας υπερηφάνεια, στους δύσκολους και χαλεπούς καιρούς που διάγουμε, δοκιμαζόμενοι σκληρά υπό τή δίνη μιās άτέρμονης οικονομικής κρίσης που δυστυχώς είναι και βαθιά κρίση άξιων, ιδεών, ήθών και άντιλήψεων.

84. Ένδεικτικά αναφέρουμε μερικές γνωστές μελέτες: Παϋλ. Καρολίδης, «Τίνας υπηρεσίας παρέσχε η Έκκλησία εις τό Έλληνικόν Έθνος», Άθήναι 1921· Δημ. Μπαλάνος, «Αί υπέρ του Έθνους θυσίαι του Κλήρου κατά τήν έπανάστασιν του 1821» στό «Ημερολόγιον τής Μεγάλης Ελλάδος», Άθήναι 1928, σσ. 185-194· Θεόφ. Σιμόπουλος, *Μάρτυρες και άγωνισταί ιεράρχαι τής Έλληνικής Έθνεγερσίας 1821-1829: συμβολή εις τήν νεωτέραν ιστορίαν του Έλληνικού Έθνους και τής Όρθοδόξου Έκκλησίας*, Α΄-Β΄, Σείριος, Άθήνα 1971-1972· Δημ. Πανόπουλος, «Ο Κλήρος στην Έθνεγερσία του 1821: άπό ανέκδοτα έγγραφα τής Έθνικής Βιβλιοθήκης», Περί Τεχνών, Πάτρα 2001· Χριστ. Κρικώνης, «Η συμβολή του Κλήρου τής Έκκλησίας εις τούς άπελευθερωτικούς άγώνες του έλληνικού έθνους» στό Ιωάννης Έ. Άναστάσιος-Άθανάσιος Γρ. Γερομύχας (έπιμ.) *Μνήμη 1821. Άφιέρωμα εις τήν έθνικήν παλιγγενεσίαν επί τή 150η έπετειώ*, Θεσ/νίκη 1971, σσ. 162-166· Π. Μιχαηλάρης-Β. Παναγιωτόπουλος, *Κληρικοί στον Άγώνα*, έκδ. ΤΑ ΝΕΑ, Άθήνα 2010· Κωνστ. Βοβολίνης, *Η Έκκλησία εις τόν Άγώνα τής Έλευθερίας 1453-1953*, Έκδ. Κέκυρα-Economia Publishing, 2002.